

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 51 (17380)

2007 чылдың
апрель 26,
четверг

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 15.00
Садар өртээ 4 рубль.

Парлалга конференциязы

КАДРЛАР ТОМУЙЛАТКАН, ОЛАР ЧОНУНГА ТӨЛЕПТИГ БАРААН БОЛУР ХҮЛЭЭЛГЕЛИГ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.В.Кара-оол ТР-ниң күүсекчи эрге-чагырга органнарының структуразына болгаш республиканың яамаларының сайыттарын, агентилелдериниң директорларын, албаннарының удуртукчуларын томуйлаанынга хамаарышкан парлалга конференциязын массалыг информация чепсектериниң журналистери-биле апрель 23-те эрттирген. Чаа томуйлаткан ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчылары, яамаларның сайыттары, агентилелдериниң директорлары, албаннарының удуртукчулары парлалга конференциязынга олуршкан.

Тыва Республиканың Чазааның чаа структуразын Шолбан Валерьевич журналисттерге допчузу-биле таныштырган. Мурнунда Чазакка 16 яамы ажилдап турган, ооң санын 12 чедир, 13 агентилелди 7 чедир, кожуннарда чазактың төлээлериниң чартыын кызырганын, чеди албанга бирээни немээнин олчугаалаан. ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязынга 76 албан-хаакчы ажилдап турган, ооң санын 46 чедир эвээжеткен. Чазактың структуразын, орта ажилдаар кадрларның санын кончуг бодамчалыг кызырганын, бот-боттарын дакпырлап турар албан черлерин каттыштыргаш, шиитпирлээр ужурулуг айтырларны чаңгыс черге мөөңээнин, ол удуртулганы экижидерин, удуртукчуларның харысалгазын

бедидерин Чазак Даргазы тайылбырлаан. Ооң чижээнге өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказы яамыны тургусканын кириген. Ясли-садиктен эгелээш, бүгүле өөредилге-кижиздилге ажылын ол харылаар. Ооң сайыдынга өөредилге национал төлөвилелди боттандыра дээш чедишкенин ажилдап турар П.А. Морозовту томуйлаанын журналисттерге дыңнаткан. Ол ышкаш мурнунда боттарының албан-хүлээлгезин чедишкенин боттандырып келген сайыттар С.К. Долгар, Р.С. Баян, А.Б. Свинцов ол-ла албан-дужаалында хевээр томуйлатканын ол чугаалаан.

ТР-ниң экономика сайыдының албан-хүлээлгезин күүседир кылдыр томуйлаткан С.И.Тэнни журналисттерге Дарга таныштырган.

Сергей Иннокентьевич Сибирь федералдыг округта билдингир экономист, Алтай крайның губернаторунуң оралакчызынга ажилдап тургаш, ук девискээрни хөгжүдөр дээш ак сеткилдиг ажилдаан. Ынчангаш бо албан-дужаалды ол чедишкенин күүседир дээрзинге бүзүрелин илереткен. Журналистер С.И.Тэнден Тываның экономиказын канчаар хөгжүдөр бодап турарын айтырган. Баштай республиканың эконо-

миказының ханы анализин кылгаш, кандыг айтырылгарже кичээнге салырын тодараткаш, чүнү кылырының талазы-биле саналдарны кириер апар деп, харыны ол бергеш, кол кичээнгеини боттук экономиканы хөгжүдеринче күштү мөөңээрин чугулага көргөн.

Амдыызында томуйлатпаан Чазак Даргазының ийи дугаар бирги оралакчызының кандидатуразының дугайында Ш.В.Кара-оол дыңнадыгны кылган. РФ-тиң

Онза байдалдар яамызының саңхөө департаментиниң начальниги А.В.Көпелдун кандидатуразын бо албан-дужаалга ажилдадыры-биле мооң мурнунда адаан турган. Бистин республиканың бурунгаар хөгжүлдизи дээш доктаамал сагыш салып чоруур С.К.Шойгу бо кандидатураны чугаалажырында база кирип турар. Моон алгаш көөрге, бо албан-дужаалга үстүнде адаан кандидатура тааржып болур хире. (Уланчызы 2-ги арында).

ХҮННҮҢ ДУРТУ ЧҮС ЧЫЛ АЖЫГ: медээлер булуңу

Интернет таварыштыр

Бай-Тайга кожунуң эң ыраккы Кара-Хөлдүң ниити билигниң ортумак школазын Интернетке кожар дээш Улан-Удэниң специалистери К.М. Хохолов, Д.А. Абасбеков, А.В. Очур-оол чедип келгеш, ажилдап эгелей бергеннер.

Чоокку үеден эгелеп школачылар Интернет дамчыштыр Россияның мурнакчы школаларының арга-дуржулганын өөренип, анализтеп көөр үе келген, ооң-биле чергелештир делегейниң болгаш Россияның эң-не солун черлеринче Интернет таварыштыр экскурсиялаар аргазы тургустунуп келген.

Кичээнгеини угландырган

Кара-Хөл — республиканың кайгамчык чараш бойдус чурумалдыг булуңнарының бирээзи. Ынчангаш сөөлгү чылдарда школачыларның экологтуг кижизидилгезинче башкылар улуг кичээнгеини салып турар.

Ол угланышкын-биле апрель айның ийиги чартыында экологтуг

субботникти эрттирип, «Парктар марыжы-2007» деп акцияга идепкейлиг киришкеннер. Школада «Ногаан таңныыл» аттыг клуб ажыттыганын. «Эң эки экологтуг угланышкынның кичээл» деп мөөрей чарлаттыганын.

Ортун-оол САЛЧАК.

Кара-Хөл суур.

Лариса Ооржак озал-ондакка таварышкан

Тываның алдарлыг кызы, делегей чергелиг спорт мастери, хостуг хурешке Европа чемпиону Лариса Ооржак Болгарияга болган Европа чемпионатында тирилгелиг чанып орташ, автотранспорт озал-ондакка таварышкан.

Озал-ондак субботада Ачинск чоогунга болган. Лариса-биле ооң Европа чемпиону эжи база тренери кады чоруп орган. Лариса улуг кемдээшкнге таварышкан, амдыызында Ачинск эмнелгезинде чыдар.

Билдинип турары-биле алырга, Лариса 2008 чылда Пекинге болур Олимпий оюннарынга киржир эргени алкан турган. Ол он хире чылдар иштинде аңгы-аңгы маргылдааларга бодунуң аарыкчыларын

өөртүп болур турган деп специалисттер чугаалап турган. Пекинге болур Олимпий оюннарынга ооң тирилгезинге Тыва, Россия бүзүрөп турган, халаптыг таварылга спортчуну хурештен адырып кааны ол-дур.

Фестиваль ажыттыганы

Кызылда республиканың бир дугаар «Дерсунуң дириг копка оруу» деп уругларның болгаш элээди уругларның киновидео экологтуг чогаалдыг фестивалы ажыттыганын.

Фестивалдың тургузукчулары болгаш организакчыларының кол сорулгазы, чаа технологияны ажылдап тургаш бодунуң киноларын тургузар талазы-биле чогаалдыкчы ажылга уругларны идепкейлиг хаара тудары болуп турар. Эң эки чогаалдыкчы авторларны, коллективтерни тодарадыр болгаш деткиринге ТР-ниң Өөредилге яамызы, «Тывакиновидеотөп» бүдүрүлге эргелели, «Тыва» КТРК, Максим Мунзук аттыг «Дерсу Узала» фондузу кирип турар. Фестиваль «Ынак төрөөн черивис Тываның девискээрин арыг, буянын болгаш тайбың девискээр кылыылыңар» деп кыйгырыгың адаа-биле эртер.

Бистин корр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының агентилелиниң директорунуң дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээнин «э» пунктузунга дүүштүр мурнунда ажилдап турганы албан-дужаалындан хостааш, Тыва Республиканың Чурттакчы чонну ажылга хаара тудар күрүне албанының директорунга **Виталий Сергеевич Чаж-оолду** томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 23 № 47

Тыва Республиканың Девискээринге хамааты камгалалының, онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар, өрттүң айыыл чок чоруунуң адырынга ажил-чорудулганы хандырап талазы-биле агентилелдиң директорунуң дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээнин «э» пунктузунга дүүштүр мурнунда ажилдап турганы албан-дужаалындан хостааш, Тыва Республиканың Девискээринге хамааты камгалалының, онза байдалдардан чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни камгалаар, өрттүң айыыл чок чоруунуң адырынга ажил-чорудулганы хандырап талазы-биле агентилелдиң директорунга **Николай Мыйтын-оолович Монгушту** томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 23 № 48

Тыва Республиканың саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албанының удуртукчузунуң дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээнин «э» пунктузунга дүүштүр мурнунда ажилдап турганы албан-дужаалындан хостааш, Тыва Республиканың саң-хөө-бюджет хайгааралының талазы-биле албанының удуртукчузунга **Анай-Хаак Богбалдаевна Дыртыйны** томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 23 № 49

Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилелдиң директорунуң дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээнин «э» пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Сайгарлыкчы чорук болгаш туризм талазы-биле агентилелдиң директорунга **Анжела Мадровна Юйну** томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүнден күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 23 № 50

В.С. Монгуш дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазааның дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгуктаны Чазак Даргазының мурнунга Тыва Рес-

(Уланчызы 2-ги арында).

КАДРЛАР ТОМУЙЛАТКАН, ОЛАР ЧОНУНГА ТӨЛӨПТИГ БАРААН БОЛУР ХҮЛЭЭЛГЕДИГ

(Эгези 1-ги арында).

А.В.Көпеев амгы үеде даштыкы чуртта сургакчылап чоруп турар, оон эеп кээрге, кандидатура-биле чугаалашкан соонда түнели билдине бээр.

Чазак Даргазы республикада кадрлар белеткели сулараанын, моон ужурундан удуртукчу кадрларны шилип алыры дыка берге болганын чугаалаан. Ынчангаш моон сонгаар бо айтырыгже Чазак онза кичээнгейни салырын чугула деп санаан.

Чазак Даргазының оралакчыларында, яамыларның, агентилелдеринин, албаннарның удуртукчуларында арга-дуржулгазы улуг, мергежили бедик, билии шыырак, бүдүрүкчүлүг, амгы үеңиң негелделеринге дүүштүр ажилдаар арга-шинектиг кадрлар томуйлатканын Чазак Даргазы айтыкташ, олар республиканың социал-экономикага хөгжүлдээринин айтырыгларын чедишкенин шийттирилээр кижилер ол деп чугаалаан. Томуйлаткан кадрлар даандырган ажил-херекти ак сеткилдиг күүседип тургаш, республи-

ликаны дүрген бурунгаар хөгжүдөр, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидер дээш ажилдаар. Берге болгаш харысалгалыг хүлээлгелерин күүседип шыдаар дээрзинге быжыг бүзүрелин илере-реткен.

Кадрлар шилилгезин канчаар чорутканын, сайыптарга херэзженнерни чүге депшитпээнинин, сайгарлыкчы чоруктуң болгаш туризмниң хөгжүлдээзинин, массалыг информация чепсектеринин ажил-чорудулгазын, журналист кадрларның белеткелин экижидер талазы-биле чаа Чазактың политиказы кандыг болурунун, Чазактың чоокку үеде кылып чорудар ажилының планнарының, Кызыл хоорайда тудуп эгелзэн спорт комплекзинин тудуу кажан доостурунун дугайында болгаш еске-даа хөй санныг айтырыгларны журналистер Чазак Даргазынга салгаш, чогуур харыяларын алганнар.

Чазактың чоокку үеде кылып чорудар ажилын Ш.В.Кара-оол чугаалап тургаш, ол боду Чазак Даргазының оралакчызы И.В.Чу-чев-биле Москвага баргаш, РФ-тин

Көдээ ажил-агый яамызының сайыды А.В.Гордеев-биле ужуражыр, республиканың көдээ ажил-агыйын хөгжүдеринге хамаарышкан айтырыгларны шийттирилээр журналистерге дыңнаткан. Часкы тарылганы чогуур хуусаазында шынарлыг чорудар хемчеглерни ап турар, орта чарыгдар акша-төгери республиканың бодунда бар. Кызыл хоорайның оруктарын, тодаргайлаарга, кол кудумчуларын чаарты кылырынга чарыгдар хөрөңи негетинин келген, ону тып алырының хемчеглерин алып. С.К.Шойгу Тывазының социал экономиказы дүрген хөгжүзүн дээш үрүлчү-ле сагыш-сеткили аарып чорур, оон эгелзешкени-биле федералдыг төптүң бүрүн акшаландырганы-биле кончук улуг ужурудузальг спорт комплекзинин тудуу Кызылда эрткен чылын эгелзэн, ону айтыккан хуусаазында ажылгалга кирип шыдаваан, бо чылын оон тудуу уламчылаар, күске чедир ажылгалга киририн Шолбан Валерьевич чугаалаан. Тудугну кылырынга артык чарыгдалдар үнүп келгени-биле эвээш

эвес акша херек болу берген, бо айтырыг шийттирилээр, ону республика бюджетинин болгаш Межпромбанканын берген чээли акшазы-биле кылыр.

Тыва Республиканың социал экономиказын хөгжүдөр чедишкенин шийттирилээринин айтырыгларын сүмележири, дугуржуру, санал-оналдарны, сүмелери кирири-биле Чазакка консультация чөвүлелин тургузар деп турарын Ш.В. Кара-оол журналистерге дыңнаткан. Орта хөй

чылдарда күүсеки болгаш төлээлекчи эрге-чагырга, ажил-агый органнынга чедишкенин ажилдап чоран байлак арга-дуржулгазы Ш.Д. Ооржак, Г.Ч. Ширшин, Ч.Д.Б.Ондар, В.Е.Серяков, К.С.Шойгу, В.О.Оюн болгаш өскелери-даа хаара тудар. Шак мындыг ажил-чорудулга ажыктыг болурун Шолбан Валерьевич түнелинде чугаалаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.
Василий Балчий-оолдуң
тырттырган чуруктары.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ

(Эгези 1-ги арында).

публиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турган албан-дужаалындан **Владимир Саганович Монгушту** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 23 № 51

Л.Ш. Ондар дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың эртем, өөредилге албан-чарларын болгаш аныяктар политиказының сайыдының хүлээлгезин күүседип турган албан-дужаалындан **Лидия Шуртуевна Ондарны** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 23 № 52

Г.Ф. Балакина дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың экономика сайыдының хүлээлгезин күүседип турган албан-дужаалындан **Галина Федоровна Балакины** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 23 № 53

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың экономика сайыдының хүлээлгезин күүседип турган албан-дужаалындан **Алдын-кыс Темир-ооловна Конгарны** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 23 № 54

Б.К. Күдерек дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың кадчы камгалал сайыдының хүлээлгезин күүседип турган албан-дужаалындан **Борис Кожун-оолович Күдеректи** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 23 № 55

Ш.С.-К. Куулар дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың чер болгаш эт-хөрөңги хамаарылгаларының сайыдының хүлээлгезин күүседип турган албан-дужаалындан **Шолбан Сарыг-Кидисович Кууларны** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 23 № 56

В.О. Ооржак дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың үлетпүр сайыдының хүлээлгезин күүседип турган албан-дужаалындан **Валерий Окпан-**

оолович Ооржакты хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 23 № 57

Л.К. Салчак дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың садыг, амыдырал хандырылга болгаш сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөрүнүн сайыдының хүлээлгезин күүседип турган албан-дужаалындан **Людмила Кимовна Салчакты** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 23 № 58

В.Д. Хемер-оол дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың бойдуз ажылгал сайыдының хүлээлгезин күүседип турган албан-дужаалындан **Владимир Думатович Хемер-оолду** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 23 № 59

В.С. Чигжит дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың культура болгаш сүлдүзүк сайыдының хүлээлгезин күүседип турган албан-дужаалындан **Виктор Сергеевич Чигжитти** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 чылдың апрель 23 № 60

Д.Ч. Ондар дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Орук агентилелин директору албан-дужаалдан **Данзын-оол Чалзапович Ондарны** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 ч. апрель 23 № 62

В.М. Кара-Тоннуг дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелдин директору албан-дужаалдан **Вячеслав Маадыевич Кара-Тоннугну** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 ч. апрель 23 № 63

О.В. Кенден дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың чуртталга болгаш коммунал ажил-агый талазы-биле агентилелдин директору албан-дужаалдан **Оксана Васильевна Кенденни** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 ч. апрель 23 № 64

О.У.Х. Түлүш дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Аңгыыр болгаш аңгыыр ажил-агый талазы-биле агентилелдин директору албан-дужаалдан **Октябрь Уен-Хөөевич Түлүштү** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 ч. апрель 23 № 65

О.Б. Оюн дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Парлалга болгаш массалыг коммуникация талазы-биле агентилелдин директору албан-дужаалдан **Олег Байлаң-оолович Оюнну** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 ч. апрель 23 № 66

Д.И. Чыдым дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Архив агентилелин директору албан-дужаалдан **Дангыт Иргитович Чыдымны** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 ч. апрель 23 № 67

Н.Б. Алдачи дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Суг курлавырлар талазы-биле агентилелдин директору албан-дужаалдан **Николай Бугалдырович Алдачини** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 ч. апрель 23 № 68

А.Д. Додук дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Экология болгаш геология хайгааралының талазы-биле албанын удуртукчузу албан-дужаалдан **Андрян Дугарович Додукту** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 ч. апрель 23 № 69

Ю.К. Хурума дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 113 чүүлүнүн 3 кезээнге дүүштүр база Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазактың дугайында» 2003 чылдың декабрь 31-де № 95 УХ-1 Конституция хоойлузун удуртулга болдургаш, Тыва Республиканың чаа сонгутканы Чазак Даргазының мурнунга Тыва Республиканың Чазактың бодунун бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Профессинал өөредилге талазы-биле агентилелдин директору албан-дужаалдан **Юрий Кыс-оолович Хуруманы** хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнүндөн күштүг болур.

Кызыл хоорай

2007 ч. апрель 23 № 70

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

ЧУГУЛА ХООЙЛУНУҢ КҮҮСЕЛДЕЗИ КАНДЫГЫЛ?

«Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптеринин дугайында» №131 Федералдыг хойилуну Кызыл кожуун канчаар амыдыралда боттандырып турарына хамаарышкан айтырыгларны Кызыл кожуунуң баштыңы болгаш кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы Алексей Монгуштан салдым.

— РФ-тиң №131 Федералдыг хойилуну кожуунда кайы хире күүсеттинип турарыл, Алексей Хунаевич?

— Россия Федерациязының №131 Федералдыг хойилунуң 35-ки чүүлүнүн IV кезээнин I-ги пунктузунга үндезилеш, Кызыл кожуунуң Баштыңын, Төлээлекчилер хуралының даргазы болгаш сумулар баштыңнарын, тус черлерниң Төлээлекчилер хуралдарының депутаттарын сонгаан. Кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының иштинден Кызыл кожуунуң Баштыңы болгаш Төлээлекчилер Хуралының даргазы сонгуттурган. Ынчангаш бо эрге-дужаалче таварылга болуп анаа-ла кижилер болганы эрте бээр болдумас, а чонун шыырак шиллелгезин эрткен кижилер бо эрге-дужаалга ажылдаар.

— РФ-тиң №131 Федералдыг хойилунуң 37 дугаар чүүлүн барымдаалап, кожуунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттарының тургусканы конкурс комиссиязының шиллелгезинин түнелинде кожуун хуралының сонгааны-биле кожуунуң баштыңы кожуунуң чагырга даргазы кылдыр Сергей Конзан-оолович Ондарны күш-ажыл керээзин езугаар ажылга хүлээп алган.

— Ажылдап келген үеңден эгелээш, бо хүнге чедир үстүнде Хоойлунуң күүселдезинге хамаарыштыр кандыг ажыл-херекти бүдүрген силер?

— Бо хүнге чедир Төлээлекчилер хуралының 14 сессиязын эрттиргеш, кожуунуң чагырга даргазын тодарадыр конкурс комиссиязын тургускан болгаш муниципалдыг кожуунуң структуразын бадылаан бис. Кожуун хуралының регламентин хүлээп алган, 4 доктаамал комиссияны тургускан база муниципалдыг албан-дужаалдарның реестрин тодарадыр бадылаан. Тус чер бот-башкарылганың ажыл-чорудулганын хамаарыштыр үстүнде Хоойлунуң күүселдезин амыдыралга боттандыра дээш элээн хемчеглерни кожуунда чорудуп турар. 2006 чылда кожуун бюджетинин болгаш социал-экономика хөгжүлдезинин берген

сан-чурагайларының күүселдезинин дугайында айтырыгны кожуун хуралына сайгарган. 2006 чылда кожуунуң кылып чоруткан ажылының отчетун чонга берген, оларның саналдарын, сүмелерин алгаш, ажыл-чорудулгага ажыл-лаар хемчеглерни ап турар бис.

Тыва Республиканың Чазааның, кожуун баштыңының, чагырга даргазының доктаалдарының, Төлээлекчилер хуралының сессияларының шийтпирлеринин күүселдезин өй-шаанда чедип аар сорулга-биле кожуун күүселде хыналдазының шагын айныиңи чартынының среда санында доктаамал эрттирип турар. Аңаа кожуунуң девискээринде турар бүгү-ле албан организацияларның удурткучлары, тус черниң Төлээлекчилер хуралының депутаттары, муниципалдыг тургузгаларның төлээлери доктаамал киржин турар. Аңаа кожуун бюджетинин болгаш ооң социал-экономика хөгжүлдезинин бердинген даалгалары кайы хире ай санында күүсеттинип турарын хынал, сайгарып, кайы айтырыгже кичээңгей салырын тодарадыр турар.

— Өске муниципалдыг тургузгалар болгаш күрүнө албан черлери-биле харылзааңар кандыгыл?

— Өске муниципалдыг тургузгалар болгаш күрүнө албан черлери-биле тускай харылзаа тудар эрге-хүлээлгени кожуун баштыңы чорудар кылдыр 131 дугаарлыг Федералдыг Хоойлу-биле тодарадыр каан. Тыва Республиканың Чазаандан кээп турар доктаалсаавырлар, өске муниципалдыг тургузгалардан кээп турар албан бижиктери-биле кожуун баштыңы танышкаш, күүседеди-биле кожуун даргазынче чорудуп турар.

— Кожуунуң иштинде чурттакчылыг черлер азы сумулар дугайында чүнү чугаалап болур силер, Алексей Хунаевич?

— Чурттакчылыг көдээ черлер азы сумулар бот-тускайлаң аңгы баштыңнарыл. Олар база бүгүниитинин соңгулддарына соңгуттурган. Терлинг-Хая, Шамбалыг сумуларының баштыңнары Төлээлекчилер хуралының болгаш тус чер чагыргаларының албан-хү-

лээлгелерин катый күүседип турар. Каа-Хем суур, Сукпак, Кур-Чер, Баян-Кол сумуларының баштыңнары тус чер чагыргаларының даргалары хүлээлгелерни күүседип турарлар, а ук сумуларның Төлээлекчилер хуралдарын ооң иштинден сонгуттурган хурал даргалары удуртуп турар. Ээрбек, Черби, Элегес-Аксы сумуларының баштыңнары Төлээлекчилер хуралдарын удуртуп турар. Олар даргаларын керээ-биле ажылга хүлээп алганнар. Тускай бюджеттиг, Уставтыг, Төлээлекчилер хуралдыг, тус чер чагыргалыг, кожуундан хамаарышпас бот-тускайлаң муниципалдыг тургузгалар болуп турар.

— Бо чаа тургустунган муниципалдыг тургузгаларга кандыг боттук дуза көргүзүп турар силер?

— Бистер сумуларының баштыңнарына болгаш хуралдарның ажылына доктаамал практиктиг дузаны көргүзүп турар бис. Сумуларже үнүшкүннерни кылып, база акша-көпөөкти оларга кожуун бюджетинден дузаламчы кылдыр берип турар бис.

— Кожуунуң удуртулганын хамаарыштыр албан организацияларга кандыг деткимче көргүзүп турар силер, Алексей Хунаевич?

— Кожуун девискээринге керекти болдурбазының талазы-биле иштики херектер килдизи-биле сырый харылзааны тудуп, ылаңгыя улусчу дружиналарның үнүшкүннерин хайгаарлаа ал,

иштики херектер килдизинин ажыл-чорудулганын деткир сорулга-биле кожуун бюджетинден 50 муң рубльди көрүп каан. Кожуунга корум-чурум үрээшкин-биле демиселди күштелдирер, ону экижидери-биле тускай сорулгалыг программаны хүлээп алган бис, ону амыдыралга боттандырамын 200 муң рубльди чарыгдар. Спорттун янзы-бүрү хевирлерин сайзырадырынга 50 муң рубльди кожуун бюджетинден тускайлаан. Кожуунуң бюджетинче кирип турар хууда боттук орулгаларын өөредилге, культура, кадык камгалап албан черлеринче бүрүнү-биле берип турар бис. Чедиммес амыдыралдыг өгбүлелерге дуза чедирери-биле кожуун бюджетинден 200 муң рубльди, көдээ ажыл-агыйның национал төлөвилелин боттандырамын-биле база сайгарлыкчы чорукту деткип, банкыдан ажыл-агыйлар чээли алыры-биле долаа кылдыр салыры-биле кожуун бюджетинде 100 муң рубльди аңгыладывыс.

Көдээ муниципалдыг, каттышкан ажыл-агыйларга, араатарга малдың баш санының доктаамал өзүлдезин хандыра дээш кожуунда тускай чаа керээлери ажылдап кылган. Ол керээлери-биле чон улуг сонуграл-биле ажылдап эгелей берген. Тус керээни каттышкан ажыл-агыйларның болгаш малчыннарның сонугралын деңге магадылап турар кылдыр көрүп каан.

— Чоннуң чагаа бижик-

теринин болгаш дилеглеринин хандырылганы кандыгыл?

— Хүн бүрүде кожуун баштыңына янзы-бүрү айтырыгларлыг анбин организация удурткучлары болгаш хамаатылар кээп турар. Оларның тургускан айтырыгларына, дилеглеринге харыыларны өй-шаанда берип, оларның санал-оналын өөренип көрүп турар. Тускай «Айтырыглар болгаш саналдар» хааржаан тургускан, ону ай санында ажыдып, кирген чагааларны сайгарып көрүп, оларга чогуур харыыларны берип турар бис.

— Бо хоойлунуң күүселдезинде бергедээшкннер тургустунуп турар бе, Алексей Хунаевич?

— Бергедээшкннер бар. Бо хоойлу дээрге бистин муниципалдыг тургузгаларының ажылдаарына, оларның ажыл-херээн экижидеринге эң кол документ болуп турар. Хоойлуну амыдыралга боттандыра дээш хөй ажылдарны кылып турар, ынчалза-даа саң-хөө талазы-биле бергедээшкннер туруп кээр-дир. Ооң чылдагааны — ук хоойлуда саң-хөөге хамаарышкан чамдык чүүлдер чедир көрдүмүз болуп турар. Чижээ, 2005 чылдың июль 3-те кожуун девискээринге хоойлу негелдезин езугаар соңгулддары эрттирген бис. Тус соңгулддары эрттиреринге чарыгдал акша-төгерики күрүнө органны хандырап ужурул турган. А соңгулда комиссияларына ажылдаан кижилерге 1 млн. хире рубльди төлээр ужурул турган. Ол акша ам-даа төлеттинмээн. Бо соңгулддарга эртпейн барган кижилерге компенсация төлээр ужурул. Акша-көпөөк бюджетте көрдүмүзү-биле ол төлөттинмээн. Оларның иштинден үш кижиге судка негелде кириген сонда, суд шийтпир-биле 1 млн. 200 рубльди оларга төлээр кылдыр шийтпир үндүрүп каан. Ол хире рубльди кожуун 2007-даа, 2008-даа чылдарда бюджетке салыр аргазы чок. Мындыг бергедээшкннер бар.

Бо бергедээшкннерге хамаарыштыр Кызыл кожуунуң прокуратуразына айтырыг-бижитки кириериске: «тодаргай төңчү харыы чок болган» — деп харыыны берген.

РФ-тиң №131 Федералдыг хойилуну амыдыралга боттандыра дээш Кызыл кожуунда бүгү хемчеглер алдынып турар болгаш моон-даа соңгаар уламчылаар алаар.

— Интервью бергениңер дээш четтирдим, Алексей Хунаевич.

Айтырыгларны Дарья САРЫГЛАП салган.

Билдиришкннер, дилеглер

материалдыг дуза чедирерин, чурттаарын, коммунал ачы-дузаны дээш төлөвир болгаш өртектинин болгаш тарифтерин өскени-биле холбаштыр эм-таң садып алырынга дуза кадарын дилеп турар.

Чаңгыс бот иелер болгаш хөй уруглуг өг-бүлелер, ажыл чок хамаатылар чурттаарына материалдыг дуза чедирерин, сезон-нуг хеп садып алырынга болгаш ажылга тургузарын дилеп турар. Студентилер болгаш өскүс уруглар төлөп өөренир дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринге өөрениринин өртээн азы өөредилге черлеринче кирип алырынга дуза чедирерин дилеп турарлар. Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери болгаш инвалидтер, дайынчы хөделишкннеринин киржикчилери чурттаар оран-сава бээринин, тускай автотранспорт, а база санаторийлерге путевка бээрин дилеп турарлар.

2550 билдиришкннеринин 791-ин күүсеткен, 1463 кижилерге тайылбыры берген, күүседединин чадазында 296 билдиришкннер турар.

2006 чылда «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга республиканың экономиказының аңгы-аңгы адырларының четпес ажылының дугайында 59 чүүлдер парлаттыган. Тус черниң бот-

башкарылга органны, яамылар болгаш ведомстволар 41 чүүлдерде демдеглеттинген четпестерни эдер талазы-биле орта дүүштүр хемчеглерин алган, артканны сайгарып көөрүнүн чадазында турар.

Тыва Республиканың Чазааның 2006 чылдың июль 12-де №863 «2006 чылдың май 2-де №59 Федералдыг хойилуну боттандыра талазы-биле хемчеглер дугайында» доктаалын, ол федералдыг хойилунуң чурумун боттандыра талазы-биле план хемчеглерни бадылаан. Хемчеглеринин 15 пунктузунун 11-ин күүсеткен. Ол доктаалга дүүштүр яамыларның, ведомстволарның болгаш муниципалдыг тургузгаларның хамаатыларны хууда хүлээп алып чурумун ажылдап кылган болгаш бадылаан, оларның тургускан айтырыгларының талазы-биле сайгарып көргени болгаш хүлээп алган хемчеглер дугайында билдиришкннерин эзелеринге үезинде дыңнадып турары дээш контрольду боттандырып чорудуп турар.

К.ООРЖАК, ТР-ниң Чазааның Аппаратының девискээр хөгжүлдези болгаш тус черниң бот-башкарылга органны-биле кады ажылдаар эргелелдин начальнигинин оралакчызы.

ХАЙГААРАЛ ЧОК АРТПАС

Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың Чазааның Аппараты, яамылар, албаннар болгаш агентилелдер, тус черниң бот-башкарылга органны 2006 чылда хамаатыларының тургускан айтырыгларының талазы-биле тодаргай ажылды чорудуп, ону сайзыраңгайыдар талазы-биле хемчеглерни ап келген.

Ниитизи-биле эрткен чылын Тыва Республиканың Чазааның Даргазы турган Ш.Д.Ооржактын адынга хамаатылардан 1835 бижимел билдиришкннер кирген, а хууда хүлээп алышыкынынга, 542 кижини хүлээп алган.

Россия Федерациязының Президентизинин болгаш Россия Федерациязының Чазааның адресинге, республиканың хамаатыларының 127 бижимел билдиришкннерин сайгарып көргөн.

Ынчал кээрге, ниити айтырыг тургускан хамаатыларның саны 2550 кижилер болган, ооң иштинде 1546 кижилер — Кызыл хоорайның чурттакчылары, 140 — Кызыл кожуунуң, 93 — Чөөн-Хемчик, 62 — Барыын-Хемчик, 55 — Танды, 48 — Би-Хем, 44 — Улуг-Хем, 40 — Өвүр, 37 — Сүт-Хөл, 32 — Бай-Тайга, 31 — Тес-Хем, 28 — Чаа-Хөл кожууннардан, 29 — Ак-Довурак хоорайдан болгаш 47 — республика девискээринде чурттавайн турар хамаатылардан келген. Хамаатыларның эң-не чидии-биле

тургузуп турар айтырыглары, мооң мурнунда турганы-биле хевээр, чурттаар оран-саваның айтырыгы болуп артып турар — 974 кижилер колдуунда Кызыл хоорайга чурттаар оран-саваны бээринин дугайында дилеп турар, чуртталга байдалын экижидер азы чуртталга шөлүн улгаттыра дугайында, озал-ондактыг болгаш эргижиреп элээн бажыңнары бускаш, оон орнунга чаа тудуп турар бажыңнардан бажың бээр дугайында, 219 кижилер — чурттаар оран-саваны садып алырынга азы тудуп алырынга чуртталга субсидиязын бээринин дугайында айтырыгны тургузуп турар.

Хамаатыларның тургузуп турар айтырыгының ийги черинде материалдыг дуза чедиреринин дугайында — 717 кижилер, чурттаарына — 285 кижилер, сезон-нуг хеп садып алырынга — 143, өөредилге төлөвир дээш — 148, аарыг болгаш инвалид уругларны шинчидеринге болгаш эмнедиринге — 97, бойдустан чайгаар болган

халавының карылганын дуглаарына — 19, хөөржүдүлгеге — 23, өске-даа херегеллеге — 154 кижилер айтырыгны тургускан.

Биче бизнести хөгжүдеринге болгаш ажыдарына чээли бээринин дугайында сайгарлыкчылардан 58 кижиден, харылзааның коммуналдыг ачы-дузанының шынарының болгаш төлөвиринин айтырыгларының талазы-биле, кывар-чаар материалдар хандырылганының талазы-биле — 38 кижиден, чингелделер бээринин дугайында — 32 кижиден, ажылга тургузарының дугайында — 28 кижиден дилеглер кирген.

Билдиришкннер чурттакчы чоннуң аңгы-аңгы деңгелдеринден кирген. Эң-не хөй дилеглер пенсионерлерден болгаш инвалидтерден кирген — 942 азы 37 хуузу, 458 билдиришкннер чаңгыс бот иелерден болгаш хөй уруглуг өгбүлелерден, 140 билдиришкннер студентилерден болгаш өскүс уруглардан, 214 — ажылчыннардан, 64 — Ада чурттуң Улуг дайынының болгаш дайынчы хөделишкннеринин киржикчилеринден кирген.

Пенсионерлер колдуунда пенсияның хемчээлин улгаттыра дугайында айтырыгны көдүрүп турар, инвалидтер эмнедиринге

Чоокта чаа журналисти кокпам аайы-биле Сарыг-Сеп чорааш, орук ара солун акыйга ужураштым. Ол кижиниң чугаазының солунун. Хүлүмүзүңү аарак, каттыраңнап орав, чылыг-чымчак шырайлыг акыйны Доржу Будууевич Карма дээр болду. Ол боду ыраккы Тере-Хөлдүң Балыктыг чурттуг. Бүгү назынында Каа-Хем кожуунда чурттап чоруур. 38 чыл дургузунда малчыннап келген, ам хүндүлүг дыштанылгада орав. 75 хар чоокшулай берген хоочун малчын мынча

чылдар дургузунда чүңү көрбээн, чүңү билбээн дээр. Чорумалдар душчуп келгеш, ыт чок чоруур эвес, ол-бо дугайында чугаалажып каап чоруп ор бис. Доржу Будууевичиниң оожум-топтуг чугаазын дыңнааш, Бай-Тайганың Кызыл-Дагга бүгү назынында малчыннап чораан угбам Бичии-Уруг биле честем Деспи Хертектерни сактып келгеш, оларымга дөмейлеп чордум. Ооң ажил-ишчи намдарын сонуургап айтырымга, бичии када-ла хөйүңү сактып, хөөрөп берди.

Чурумал

ЧАРАШ КАА-ХЕМНИНҢ

Шынап-ла, Доржу Будууевичини Каа-Хем кожуунда танывас кижилер хире, ынчанмайн канчаар, ат-сураглыг Мерген сүт-бараан фермазынга инек кадарып тургаш, эмгежок хөй шаңнал-макталдарны ап, райкүүскомнун бюро кежигүнүңе чедир депшиттирип, республика чергелиг хөй-хөй конференция, слеттарга киржиң, депутаттап, хөй-ниитиниң амыдыралыңга чай хос чок киржил чораан идепкейлиг, олут орбас кижилерниң бирээзи болду.

Ыраккы Алды-Балыктыгдан суурже кирип эккөп, школага бирги класска өөредип каарга, баштайгы чылында ол тывалап безин билбес турган. Ынчанмайн канчаар, Моол кызыгаарының чоогунга тыва-моол аалдар кады чайлаар турган. Ынчангаш оларның ажы-төлү-биле ойноп чайлаар. Үш чыл эрткенде тывалаары эки апарган. Доржу Карма школачы чылдарындан-на өөредилгеге кызымак, сагылга-чурумнуг, чаа чүүл бүрүзүңе сонуургалдыг оол болуп, башкыларынга бо-ла мактады бээр турган. 1952 чылда 7-ги классты чүгле «5» демдектерге доосканы дээш, Доржуну Бүгү-эвилелдин ат-сураглыг пионер лагери Артекке барып дыштанып чайлаар путевка-биле шаңнаан. Кунгуртугун Чыргаланды ортумак школазының өөреникчизи оол Совет Эвилелиниң язы-бүрү хоорай, суурларындан чыгылып келген пионер өөрү-биле дыштанып, ойнап чайлаан үезин ам-даа улуг аас-кежи деп санап, сактып чоруур. Артекче чоруп ора, орук ара таварышкан ужурадарын сактып, «Магалыг-ла чаш назын-дыр ийин» дээр болду.

Чыргаланды школазынга ынчангы башкылары Баву-Сүрүң, Хертек Төлээ, Куулар Күнчүнович, Кызыл-Эник Кыргысович Кудажи, Монгуш Шопоевич Очур-оол

Д.Б.Карма. Пермь.

оларны улуг хүндүткел-биле сактып чугаалады. Кунгуртугга ол үеде Рязань, Орел, Киров областтарындан аныяк орус башкылар кээп ажылдап турган. Чүгле башкылар эвес, өске-даа орус чон суурга ынчан арбын чурттап турган. Дайын соонда, хөй ажы-төлүн эдерткен, чадаг кылаштажып ажып кээп турган орустарны терехөлчүлөр «кылаштаан орус» дижит турган. «Школага өөренип тургаш Мартынова Валя, Решетникова Оля дээр эштерлиг турдум. Валя дыка чараш уруг. Ол дег чараш кижилер бо назынымда черле көрбөдим. Сагымга ол уруг ам безин бо-ла кирип кээр. Чогум Оляга дөмей орус уругларны бо-ла көөр-дүр мен. Дыка найыралдыг турдувус. Оларның ачызында орус дылды эки билер кылдыр өөренип ап, доктаамал чугаалажып-аралажып келген болгаш, дылга шору мен. Ам ол эштеримни көрзе, кайда ирги, ужуражып-

душса деп бодаар-дыр мен ийин. Башкыларымны база дыка көрүк-сээр-дир мен. Александра Ивановна Луцкая дыка-ла онза башкы чүве, ам та кайда. Дайын соонда кызыгаар заставазынга ажылдап турган офицер-биле өгленип алгаш, кады чорупкан хире чүве. Знаида Лазарева башкывыс Маадыр башкы-биле өг-бүле туткан. Кудазын эрттирип турганнар ыш-каш чүве. Оларның ам кайдаазын база билбес мен» — деп, школачы чылдарын мага ханып, сактып чугаалады.

Доржу Карма шериг хүлээлгезин Уралга Пермь хоорайга эрттирген. Чөөн-Хемчик кожуундан эжи Куулар Саша-биле орус дыл-

шериг амыдыралының дугайында «Сын Родины» деп солунга чүүл бижээ. Ында амыдыралчы чугула айтырылганы көдүрүп турары дээш солуннун редакторундан мактал бижиктиг чагаа-даа келген. Командирлери ол дээш Доржу Карманы аажок хүндүлээр апарган ышкажыл.

Шериг соонда аныяк оол Каа-Хемниң Сарыг-Септе төрелинге чедип келген. Сарыг-Сепке кээрге, тыва кижилер эвээш, чурттакчыларының колдуу орус чон болган, тывалар — мал-маганда. Кудумчуларда аъттыг-чарлыг улустар чоруп турар. Аът баглааштары безин бар боорга, аажок сонуургаан. Чадаг-тергелиг улус мыры-

дар аразында демнежиң, эйнайыралдыг чурттап эгелээн. Бир катап-ла төрели Доржуну саанчы кыстарның бирээзи-биле таныштырып каар мен деп чүве чугаалап турар апарган. Шынап-ла, орук аксында бажының соңгазындан көөрге, эртен-кежээ шанактыг аъттыг саанчы кыстар халдып келгеш, инек саар, ооң соонда аът-таныпкаш чоруур, клубка кинолаар мындыг болган. Соңгага орупкаш, оолдар шанактыг саанчыларның кээрин бүдүү аажок манаар апарганнар. Ыр-шоорлуг, каткы-хөглүг саанчылар кажан-на халдып кээрлер ийик дижит, чүрээ соп, манаар мындыг.

Саанчылар-биле кады кинолап, танцылап чоруп тургаш, бир кежээ Катя деп аныяк кыс-биле таныжып алгаш, өг-бүле туткан. Оон бээр ам бо күзүн 50 чыл болур. Оларның улуг уруу ийи уруглуг апарган. Кармалар алдын кудазынга бүдүү белеткенип олурар болдулар. Каш пенсия-биле канчап улус-чон эрттирер боор, ол-ла берге. Кижиниң эшөөрү, чону-ла хөй болгай, ынчангаш акша-төгериң тып-тынмааже хоржок дээр бодалын Доржу Будууевич чугаалады.

Өгленишкен аныяктарның бирээзи саанчылаан, өскези инек кадарчылаан. «Октябрьның 14 чылы» совхозка ынчалдыр 38 чыл дургузунда ажылдаан. Каа-Хем чону Доржу Карманы шупту «күдээ, хүреген» дижит. «Моол күдээ»-даа дей бээрлер-ле. Катяның дөргүл-төрели эвес-даа кижилер «күдээ» дээр, хүндүлээри ол. Өөнүң ишти база ол ышкаш ажил-иш дээнде тура дүшпес кижилер болган.

Мергенниң саанчылары.

ды эки билер болгаш тоор чүве чок эрттиргеннер. Дыл билбес оолдар канчаар кочуладып, базындарыг көрүп турганын ол кээргеп сактып орду. Олут орбас солдат Доржу Карма бир катап

ңай эмгежок. А машина-техника амгы ышкаш эвес, шала ховар.

Аныяк оол Мерген сүт-бараан фермазынга трактористеп ажылдай берген. Шагдаа төрелиниң бажыңыга туруп алган. Бот оол-

Тайылбырлакчыга сос

БАЙ ЧУРТТУҢ ЯДЫ КИЖИЛЕРИ

Бир эвес чурттуң ниити иштики продуктузу өзер болза, яды-түрөңги чорук чиде бээр деп, Россияның Чазаа бүзүредип турар. Ынчалза-даа амдызында экономиктиг өзүлдениң «дивидентилерин» чүгле бай кижилер ап турар. Дивидент дээрге — ниити орулгандан акционер ниитилелдерниң кежигүннеринге хуваар канчаа дээрзи билдингир.

Чурттакчы чоннун социал-экономиктиг айтырылганын шинчилээр институтун апрель айда берген медээзи-биле алырга, россиянарның 30 хуузу чурттаарының адаккы хемчээлин адаанда ажил төлөвирин ап турар. Ол чүгле ниити Россияда ортумаа-биле көргүскени ол-дур. Көдээ ажил-агыйда ажилчиннарның 70 хуузу, культура болгаш уран чүүл адырында 50 ажыг хуузуңуң, өөредилгедэ — 45 хуузу, кадык камгалалында 40 ажыг хуузуңуң ажил төлөвири чурттаарының адаккы хемчээлин адаанда турар.

Одаар чүүл үлетпүрүн көөр болзувусса, ында байдал бир өске. Ында ажилчиннарның ажил төлөвири, чурттаарының адаккы хемчээлинден 20 катап ажып турар. Банк адырында албан-хаакчылар чурттаарының адаккы хемчээлинден 26 катап хөйүңү ап турар.

Банк ажылдакчылары кандыг-даа материалдыг чүүл бүдүрбейн турар хирезинде Россияда эң-не улуг ажил төлөвирин ап турарлар. Мында бир кайгамчык чүве, эң-не улуг ажил төлөвирин ап турар орулгалыг кижилер-биле эң адаккы ажил төлөвирин ап турар россиянарның аразында ылгал 28 катап улуг кылдыр тургустунуп келгенинде болуп турар.

Сөөлгү чылдарда бистиң чурттуң экономиказы дүрген өзүп турар апарган. Чамдык сайыптар ону «экономиктиг хуулгазын» деп адап турары таварылга эвес. Херек кырында орулгалар-биле чүү болуп турарын көрүптээлиңер. Адаккы ажил төлөвирин ап турган кижилерден улуг ажил төлөвирлиг кижилерниң орулганы дүрген өзүп турар. Сөөлгү чылдарда эң-не улуг ажил төлөвирлиг 3 хуу россиянарның шалыңыга немелде

кылдыр ол акшаның 10 хуузу барган. Ол үеде эң-не адаккы ажил төлөвиринде ажылдап турар 10 хуу россиянарга немелде чүгле 1,5 хуу болган.

Экономиктиг өзүлде-биле яды-түрөңги чорукту узуткаар айтырыгны Чазак холбап турар. Бир эвес ниити иштики продукт өзер болза, яды-түрөңги чорук боду-ла чиде бээр деп айтырыгга бүзүрээри берге. Россияның Эртемнер академиязының чурттакчы чоннун социал-экономиктиг айтырылгал талазы-биле институтун директору, профессор А.Шевяковтуң чугаалап турары-биле алырга, бистиң байдалывыска экономиктиг өзүлде дең эвес чорукту болгаш яды-түрөңги чорукту улам-на ханыладып турар.

Чижек кылдыр мындыг чүүлду кирип турар, чурттакчы чоннун баш санынга ниити иштики продукция 100 рубльге өскөн болза, бай болгаш яды кижилер оон кайы хирени алырыл? Моон кайгамчык чүүл көстүп келир. Яды-түрөңги кижилерниң орулганы 5 рубльге өзер, бай кижилерниң 200 рубльге, өскээр чугаалаарга,

ылгалы 40 катап улуг болуп турар.

Мындыг дөмейлешкек санажылганы Россияның даштыкы садыгның экономиктиг ажил-чорудулгазының түңнелинде көрүп болур. Даштыкы садыгның орулганының хуваалдазындан яды-түрөңги кижилерге көөрдө, бай кижилер 36-38 катап хөйүңү ап турар. Даштыкы чурттарже чиг этти болгаш барааннарны үндүрүп садып турарындан, ниити иштики продуктга көөрдө, бай кижилерниң орулганы 3-4 катап хөй болуп турар.

Албан езузу-биле Россияда яды-түрөңги чорукту чурттаарының адаккы хемчээлинден куду орулгалыг чурттакчыларның санындан тодарадып турар. Ол чурттаарының адаккы хемчээлин күрүне органныр бадылап турар дээрзи кымга-даа билдингир. Бисте ышкаш системаны Америкада ажылдап турар. Ында чурттаарының адаккы хемчээлин чылда 22 муң долларга тургускан. Барың Европаның чурттарында ниити орулганың үштүң ийизинде турар кижилерни яды кижилер деп санап турар. Бир эвес биске яды-түрөңги чорукту Европа чурттакчыларының деннелинге

дүштүр санаптар болза, россиянарның чарты яды-түрөңги кижилерниң санынга кирер алаар-дыр.

Бистиң чуртувуста чурттакчы чоннун боттуг орулганы чылда 8-9 хуу өзүп турар, ынчалза-даа ону хуваарының механизми хевээр артып турар. Профессор А.Шевяковтуң чугаалап турары-биле алырга, байдал мынчаар турар болза, чүгле 7 чыл болгаш яды-түрөңги чорук ийи катап кызырылып болур. Бир эвес бай кижилерниң орулганының өзөрүн ийи катап кызырыптар болза, яды чорук ийи-үш чыл болгаш чиде бээр, орта кандыг-даа акша-хөренгини салган херээ чок деп турар.

Чурттуң ниити деннелинде россиянар социал айтырылганы бирги чергениң айтырыгы кылдыр көдүрүп турар апарганы таварылга эвес. Ынчангаш бо чылын Россияның Президентизи В.В.Путин чылдың чаңыл болган бюджет Айыткалынга онза кичээңгейни социал айтырылгаларже угландырган болгай. База бир онзагай болган талазы, ол чүгле чаңгыс чылдың эвес, бодунун президентил келген 7 чылының түңнелинге доктааган. Амыдырап-чурттаа-

Екатерина Шамбаевна Долукай (Карма) «Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны» хүндүлүг атты Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң Президиумунун Чарлыгы-биле ниитиниң мал ажылын хөгжүдөр талазы-биле ачы-хавыязы дээш 1966 чылдың октябрьда алган. Мурнакчы саанчы хөй-ниити ажылынга база идепкейлиг киржи

көрүп чорбаан болгаш, ол малдан шуут коргар кижилер болган.

Доржу Будууевичиниң шаңнал-макталдары база-ла кымдан-даа чыда кагбас. 1-ги класстың «Мал ажыл-агыйының мастери», «Алдын холдуг мастер», «Станхановчу шимчээшкенин шалыпчызы», «Коммунисттик күш-ажылдың шалыпчызы», «Аныяктарның

улус» — деп, ол бүгүнү карактарының оду чайыналып сактып олурду. Чер-чуртунда арткан дунмаларын хоочун чылыгы-биле сактып орду. Николай дээр дунмазы оол совхоз-даа директорлап чораан, а кыс дунмазы Шимиле бүгү назынында мал ажыл-агыйында.

«Мынчап чорда-ла назын

таары шуут арыг. Мээң кат-ием аажок орустаар кижилер, мен күдээлеп кээп турумда, олар 50 хире харлыг турган боор, кайгамчык орустаар. Ам Сарыг-Септин өскенин магадаар-дыр мен.

Улуг башкыларымны-ла канчап тып алыр чор деп бодап чор мен. Телевидениеде халып турар чарлалдар аразынга чарлаар

Чагаалар аразындан

СУУРУВУС АНЫЯКТАРЫНДА

Чамдык аныяктарны дыңнаарга-ла, ажыл чок мен дээрлер, эң ылаңгыяда кончуг аныяк эрлер ажыл чок дээрлер, ол арай шын эвес болгу дег. Күзээр болза, ажылдар бар. «Малгаш-биле байыыр, доврак-биле тодар» дээнинде частырыг чок. Бистиң Чыраа-Бажы суму девискээринде сугаттыг черлер эндерик, ооң чоогунга теплица, парниктерден кылгаш картошка, ногадан эртежик өстүргөш, садып-саарып чоп болбас боор. Бежен чылдар бурунгаар суур чанынга ногаа бригаданың өстүрүп турган дүжүдүн кижилер магадаар. Суг бар, чер бар-дыр, а чүгүлө күзелчүткүл херек ол-ла-дыр. Че ол-даа канчаар, ону чамдык аныяктар боттары-ла билсин.

Суурувус аныяктарында амыдыралы дээш кызып чоруур ажылгыр, кежээ, уран-шевер кижилер хөй. Амгы үеде чүнү кылыр сен, канчаар амыдырал-чурттаар сен, ол сээң эрген-дир. Сагынгыр-тудунгур, шимчеп-хөделип тургаш, бай-шыдалдыг чурттаарын бодун бил. Күрүне аныяктарны материалдыг бааза, техника болгаш акша-хөренги-биле доктаамал дузалал турар апарганы өөрүнчү.

Россияның Президентизи В.В. Путин чурттакчы чонун амыдыралын экижидер дээш боттук хемчеглерни апар чорудуп турары чоргаарал-дыр. Чурттаар бажың-балгат тудуп алырынга, мал садып алырынга узун хуусаалыг болгаш эвээш хуулу чээлилерни берип турар, шыдаар кижилер ону ажылгап турар апарды. Бистиң суурувуста чээлилер алгаш бажың тудуп турар аныяктар бар. Оларга Юрий Куулар, Чыргал Монгуш, Белек Монгуш, ооң аңгыда Опар-оол Сарыглар, Калдар-оол Ооржак олар малмаган садып алыр чээлилерни алгылаан. Олег Ондар чурттакчы чондан эът садып апар, ону болбаазырадыр чээли алган.

Суурувус аныяктарында чазаныр, даараныр кандыг уран холдуг шеверлер чок дээр силер. Ыяштан, демирден тыва национал чараш эдилелдер илбек, кыскаш, чажыг ыяжы ону тос карак-даа дижир апарган, согааш-бала, деспи, стол, сандай, эжи-тер, сонга рамазын Каң Донгак, Алексей Монгуш болгаш өскелер-даа көрүштүг, чараш кылдыр кылгаш, чонга чиик өрткекке садып турарлар.

Тодуг-догаа, бай-шыдалдыг чурттаары дээрле мал-маган азырап тудары-дыр. Аныяктар Борис Хомушка, Демир Санчы, Делег-оол Куулар, Анатолий Чанзан болгаш өскелер-даа хөй бода болгаш шээр малды ажаап өстүрүп турар.

Чыраа-Бажы суур хөй чурттакчылыг, улуг суур. Ында эки амыдырал-чурттаар дээш кызып чоруур чүткүлдүг аныяктарны чоргаарал-биле адаары өөрүнчүг. Чыргал, Сайхо Ооржактар, Шолбан-оол, Урана Монгуштар, Ужар, Долаана Кууларлар, Көшкен, Айлаң Монгуштар, Орлан, Айлаң Монгуштар мал-маганныг, машина-техникалыг элээн турумчуп, өг-бүлезиниң бюджетиде амыдыралынга четчир апарган чурттап чорлар. Ындыг ажылчын аныяктарны хөйү-биле адап болур.

Оолак КАРА-САЛ.

Чыраа-Бажы суур.

БАЛЫКТЫГ ДАН КҮДЭЭЗИ

келген. Херэженнер съездизинге каш-даа катап киришкен. 1986 чылда Чернобыльдың атомнуг станциязының авариязынга тава-рышкан кижилерге дузаламчы кылдыр хөй акшаны шилчиткени дээш, ССРЭ-ниң Күрүне Банкызындан мактал бижикти алган саанчы-дыр.

Екатерина Шамбаевнаның Кунгуртуга эң баштай четкенин Доржу Будууевич дыка солун кылдыр чугаалаар. 60 чылдарда чедире бээр, ол черниң агаар-

алдарлыг дагдыныкчызы» аттарының, «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медальдың эдилекчизи, дыка хөй чылдарда «Социалисттик чарыштың тилекчизи» болуп келген. Кадарчы биле саанчының күш-ажылын ол шагда казак бедии-биле үнелеп турганы өөрүнчүг.

Доржу Будууевич Каа-Хем кожунун чуртсуна берген-даа бол, төрөөн Терех-Хөлүн кайын уттур. Үе эки турда бо-ла чанып турган. 1993 чылда чедире бээр, төрөлдөрдүнүң ажы-төлү куйдан

ооң шаандакы чүү-хөө бижип турган кыдыраажын тып эккеп берген ышкажыл. Саргарып калган кыдырааштарның бижии номчутуна бээр, ажырбас болган. «Кажыктарыңы ында шыгжал кааның хевээр. Оларга-даа дегбедивис» дээр болган.

«Сөөлгү катап 1993 чылда Балыктыгдан бээр чедип чордум. Өглер, аалдар-даа чок калган чүве чорду. Өскен черлеримни көргөш, чаш, чалыгы шаам караамга көстүп кээрдир. Сактырымга чоокта чаа-ла Үстүү-Балыктыгдан чыраа-саяк аъттарлыг кыстар бистиң Алды-Балыктыгга ыр-шоор, кожамыктыг халдып кээп турган ышкаш. Үстүү-Балыктыг кыстары

черле кончуг эрес, ааспырак улус болдур ийин, аъттары безин чүгүрүк, чыраа-саяк. Алды-Балыктыг уруглары черле оожум боор

эртип каар чүве-ле-дир, кызым. Кандыг солун кижилер-биле ужурашпадым дээр» — деп, Доржу Будууевич чугаазын уламчылады. Мерген өрү Казаан-Дыт, Даргат, Эр-Шиви олынчаар чайлап, күрүнениң инек малын кадарып чораан Кармалар боттары база шээр, бода малын өстүрүп чораан. Ынчан оор-сук деп чүве бар эвес, магаалыг үе-ле болгай.

Бир катап Каа-Хем кожунунга литература болгаш уран чүүл хүнериниң үезинде ооң чайлаанга 12 ханалыг улуг өгнү-даа тиккен-не. Чогаалчылар, композиторлар, чурукчулар — Тываның алдарлыг кижилери кээр дей берген чүведир. Аалчылар бажыңыга өрээлдер хостап бээр дээр, Кызыл-Эник Кыргысович Кудажы, Юрий Шойдакович Кюнезегеш, Ростислав Докур-оолович Кенденбиль, Иван Чамзоевич Салчак, Светлана Владимировна Козлова (өскелер-даа) олар ынашпайн, чогадыкчы улуска чурумалдыг агаар-бойдус херек, тайга үнер улус бис дээн. Ынчангаш Кармаларның чанынга улуг өгнү тиккеш, аш-чемниң дээжизин делгээн. Хүндүлүг аалчылар-даа келген. Каш хонук дургузунда аалдың ээлери олар-биле чугаа-соот солчуп, аралажып келген. Доржу Будууевичини чурукчу И.Ч.Салчак чай кадында чуруй шаап берген, ол чуруун хоочун малчын ам-даа шыгжал чоруур.

Чер-чуртту апарган Каа-Хем кожунунун чурттакчыларының дугайында Доржу Будууевич мынча диди: — Салчак чон алыс томаанныг улус-тур. Орус чон-биле аажок найыралдыг. Орус-

Екатерина Долукай-Карма.

чоор бе, кандыг ирги, кызым. Назы-хар дөгөөн, кадыкшыл байдал кошкан-даа бол, улуг улузу-биле кижилер ужуражып, дужуксаар боор чүве-дир. Екатерина Шамбаевнаның хан базышыкыны улгадыр кижилер, кайыгыс-даа ийги бөлүктүн инвалиди улус-тур бис ийин — деп, саат чокка хөөрөп чораан акыгыс-биле орук белдинге чарлыр бетинде, ооң бажыңыга кире дүжүп, чуруктарлыг альбомун сонургап аштыгыс. Шаңнал бижиктер, документилер, хүндүлүг бижиктер дээрле шкаф долу де. Чайлыг үе турган болза, оон-даа хөйүнү дыннап, сонургаар ийик бис.

Бүгү амыдырал-чуртталгазының утказы күш-ажыл-биле хол-башкан хоочуннар аравыска ам-даа үр-ле кады чурттап, ажыл-ишчи үлегери-биле аныяктарны хөй-аът кирип-ле чоруур болзунам.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
Кызыл — Сарыг-Сеп — Кызыл.
Чуруктары өг-бүлениң архивинден алган.

Владивосток.

бойдузун болгаш чонунун хүндүлээчелин магадап ханмаан. Терех-Хөл чонунун чугаа-домааның тускайын мырыңай кайгаан. Сарлык

рының адаккы хемчээлинге чедир ажыл төлевериниң адаккы хемчээлин өстүргөн. 2007 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп ажыл төлевериниң адаккы хемчээли 2300 рубльге чедир өзөр.

Эң чидин-биле тургустунуп турар айтырыгга пенсияның адаккы хемчээлин чурттаарының адаккы хемчээлинге чедир өстүрери болуп турар. Бо айтырыгга хамаарыштыр Президент В.В. Путин бодунун Айыткалынга тодаргай чүве чугаалап шыдавайн барган. Росстаттың берип турар медээзи-биле алырга, ортумак ажыл төлевериниң 25 хууздан пенсияны санап турар. Пенсионерниң чидирген ажыл төлевериниң 40 хууздан пенсияны санаар дугайында Делегейниң күш-ажыл организациязының 102-ги конвенциязының шийтири бар. Ону сайзыраңгай капиталисттик күрүнелер долузу-биле күөседип турар. Россия ону 1990 чылдарның ортузундан бээр каржызы-биле хажыдып эгелээн. Бо талазы-биле хемчеглерни алырын РФ-тиң Сан-хөө яамызының сайыды А.Кудрин аазап турар. Айтырыг акаша үзүп турар дээрзи билдингир болгай. Бүгү-делегейниң банкызының берген медээзи-биле алырга, чоокку чылдарда Россияның пенсия дефицити чылда 500 млрд. рубль чедер деп турар. Пенсияны өстүрер

талазы-биле Россияда акша чок эвес, бар, ону канчаар ажылгаарының талазы-биле айтырыг нарын болуп артпышаан. Ол талазы-биле политиктиг тайыбырлакчылар чаңгыс эвес удаа айтырыгны көдүрүп турган болгай.

Бо-ла тургустунуп келген чидиг социал айтырыглар чурттуң политиктиг туржунга улуг салдарны чедирип болур апарган. Күзүн болур Күрүне Думазының болгаш келир чылдың президент соңгүлдәларынга бо айтырыглар чамдык политиктиг партияларның программазынга кол черни элээрзи билдингир. Сөөлгү үеде Россияның компартиязының ат-алдары көдүрүлүп орап апарган. Бо чылдың мартта болган регионнарның соңгүлдәларынга компартия 2003 чылдың Күрүне Думазының соңгүлдәзынга көөрдө, соңгүкчуларның 16 хуу хөй үнүн алган. Чоокта чаа болган Красноярск крайның соңгүлдәзынга компартия соңгүкчуларның 20,3 хуузузун алгаш, ийги черде келген.

Бай чурттуң яды кижилериниң сонургалын чедип алыр дээр болза, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының чурттакчы чонунун социал амыдыралынче угланган узун хуусаалыг тодаргай программазын ажылдап кылыры негеттинип турар.

Сергей ХЕРТЕК.

САЛГАЛ ДАМЧААН БАШКЫ

Кайгамчык чурумалдыг Тыва-выстың база бир чараш булуңу Каа-Хем уну бир-ле суурга 1957 чылдың хек-даваннар чечектелип, анай-хаактар частып турар часкы үезинде «Мен чырык чер кырында төрүттүнүп келдим!» дээн ышкаш бичи чаштың чидиг үнү чаңгыланып үнгөн. Ол болза хөгжүмчү, спорттуң хүреш, шыдыраа хевирлеринге хандыкшылдыг, хөй-ниитичи, экиргек, дузааргак, ажыл-ишчи, чончу, чазык, чараш шырайлыг Тываның эң баштайгы башкылары Константин Болчаевич биле Хопеек Шыраповна Балчый-оолдарның хөй санныг ажы-төлүнүң хеймери Александр чырык чер кырынга көстүп келгени ол болган. Оон бээр мугур 50 чыл эрткен.

Ачы-буянның ада-өгбөзүнүн бо чараш шынарларын дөзөп алган хеймер оол эрге-чассыг болза-даа, бичизинден-не эресшоова, ажылгыр-кежээ, өөредилгеге сундулуг, чүткүлдүг бооп өзүп келген.

Ол бөгүндө келир үениң салгакчыларын төлептиг оолдар, кыстар кылдыр өөредип-кижизидер ыдыктыг ажыл-хүлээлгеге

бодунун үлүг-хуузузун кирип, Балгазын ортумак школазының найыралдыг башкылар коллективин билдилгиди удуртуп-башкарып, директор хүлээлгени күөседип ажылдап турар.

Ада-иезиниң башкы оруун изээн Александр Балчый-оолдун өг-бүлезин база-ла ажыл-ижинге сагыш-сеткилинден бердинген башкылар. Өг-бүлениң быжыг чөлөнгижи, ажы-төлүнүң авазы, эдеришкен эргим эжи Уран-кыс Александровна Балчый-оол дээди эртемниг эге класстар башкызы, хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи, дээди категорияның башкызы. Улуг огул база бичи чаптанчыг Эртинениң ачазы Эрес — тренер башкы. Керни Чодураа Москваның Тимирязев аттыг университетиниң биология-химия факультетиниң сөөлгү курузунда өөренип турар. Айдемир — Тываның күрүне университетиниң төөгү факультетиниң дөрткү курузунда, хеймер кызы Байлак база ол-ла факультеттиң ийги курузунда өөренип турар.

С.ДАМБАА,
пенсионер башкы.

— Виктор Анатольевич, айыыл чок чорук органныңа каян ажылдап эгелзэн силер? Силерниң албан-ажылыңар баштайгы чылдары, эш-өөрүңер, дагдыныкчыларыңар-биле таныжылгаңар канчаар эрткен ирги? Мергежилге быжыгып тургустунарының бергелериниң дугайында каш сөстөн чугаалап көрүңерем?

— 1968 чылдың сентябрь айда шериг албанынче кыйгыртырымга, ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чорук комитетиниң (КАК-тын) дээди курстарына өөрөдөлгө эртери-биле мени Минск хоорайже чоруткан. Разведкага база контрразведкага курсантыларга кичээлдерни дээди мергежилдиг, шыырак билигилги башкылар 15 тускай эртемнерге эрттирип турган. Практиктиг кичээлдер болгаш үр үеде даштыкыга ажылдап турган чажыт разведчиктер-биле ужуражылгалар солун болгаш кончуг ажыктыг эртип турганын сактыр-дыр мен.

Минск хоорайга тургаш, курсантылар составына Белоруссияның компартиязының Төл Комитетиниң тургустунганындан бээр 50 чылынга тураскааткан байырдалга киржири-биле чедип келген СЭКП ТК-ның чингине секретары Л.И.Брежневтиң камгалалына киришти. Сөөлүндө шак мындыг хемчеглер, организастаарының талазы-биле дуржулгам Тывага бедик албан-дужаалдыг кижилер кээп турда, хереглеттине берген. 1979 чылда МАРП ТК-ның чингине секретары Ю.Цеденбал Өвүр кожуунунун Хандагайты суурга албанның аян-чоруун кылып кээп чорда, ооң камгалалын организастап турдум. Ооң соонда чылдарда албан ажылым аайы-биле 14-кү Далай-Ламаның, Россияның Президентизи Б.Н.Ельцинниң, Россияның Чазаның Даргазының оралакчылары Ю.Яровтун болгаш В.И.Матвеевканың Тывага келгениниң айыыл чок чоруктарын харыладым.

1969 чылдың сентябрь айда курстары доозарымга, Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң чанында КАК-ка шериг албанын улаштыр эртери-биле мени чоруткан, аңаа опертөлээлекчинин албан-дужаалына томуйлаттым. Албанымның бирги хүнүнден эгелзеш, комитеттиң удуртулганының

Контрразведчиктиң мергежили — керкырында бурунгу мергежилдерниң бирээзи. Ынчалза-даа кижини төрөлгөтениниң эгезинде контрразведка ажыл-чорудулганының боттандырылганы кижини амытанның дириг артар дээш карак кызыл күженишкени-биле тайылбырлаттынып турган болза, муң-муң чылдар эрткенде, ол элзэн өске ужур-уткалыг апарган. Ол күрүнениң болгаш ниитилелдиң менди-чаагай амыдыралын хандыраарының чугула барымдаазы болу берген.

Айыыл чок чоруктуң ада-чурт органның үе-дүпчө узап чоруткан төөгүзүн өөренип көөрге, ол дээди политиктиг эрге-чагырганың кезээде дээштиг болгаш кончуг чидиг чепсээ чораан. Ол бистиң чуртувустун национал айыыл чок болгаш девискээр талазы-биле бүдүн-бүрүн чоруунуң камгалалына турган.

Күрүнениң айыыл чок чорук чериниң ажылдакчыларының албаны кайы-даа үеде

федералдыг органның өске-даа федералдыг хоойлуларында болгаш нормативтиг актыларында айыттыган.

КАК-ты 1991 чылда дүжүргөн, ооң баазына Даштыкы, разведка албаны, Федералдыг камгалал албаны, Чазак харылзаазының болгаш информациязының федералдыг агентилели, Федералдыг айыыл чок чоруктуң агентилели (ооң соонда Айыыл чок чоруктуң болгаш иштиги херектериниң яамызы, Айыыл чок чорук яамызы, Контрразведканың Федералдыг албаны, ФАА кылдыр эде адаттынган) тургустунган. Өскээр чугаалаарга, ФАА КАК-тан ооң

нарынга ажылдап чораан чылдарыңарда алганыңар профессионал белеткелчиңер тайбың амыдыралыңарга херек болган бе?

— Мен пенсияже 1992 чылда шериг албаныга турар назыным кызыгаары четкени-биле үнген мен. Ол-ла үеде күрүнениң хамааты албанынче, Тыва Республиканың Президентизиниң Аппаратынче чалаткаш, Хей-ниитиниң айыыл чок чоруунуң чөвүлелиниң секретарының, ТР-ниң Президентизиниң айыыл чок чорук талазы-биле чөвүлекчининиң албан-дужаалын ээлеп турдум. Ынчал кээрге, кижиниң, ниитилелдиң болгаш

бодунче кичээнгейни хаара тудуп турган. Ол колдуунда бот-тускай болгаш хей кезинде чажыт туруштан боттандырынып турган болгаш ындыг чадавас. Журналистер чамдыкта ону «сүнезиннер албаны» дижи. Ынчангаш-ла чадавас боор, чурт бодунуң маадырлары-контрразведчиктерни чүгле оларның идепкейлиг профессионал ажыл-чорудулганы доостурга, билип алыр аргалыг болуп турар.

Бо беш чыл иштинде Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң Хоочуннар чөвүлелин халажылгада полковник Виктор Анатольевич Агбан удуртуп турар, ол 2007 чылдың апрель 18-те бодунуң 70 харлаан юбилейин демдеглээн. Ооң-биле холбаштыр бо төлөптиг офицерниң шериг албанының чугула чадаларының дугайында мээзи хей-ниитиниң кичээнгейинге чедирери-биле бистиң корреспондентивис В. А. Агбанга каш айтырыгны салган.

терим база ындыг. Чижээ, полковник В.С.Чанзан элзэн каш чылдар иштинде Үндүрүг инспекциязының республика эргелелин удуртуп чорду, ооң соонда ол постуга ону подполковник Т.К.Күжүгет солуду. ФАА-ның республика эргелелиниң хоочуну, подполковник А.А.Шаалы Тыва каайлының начальниги, а эргелелдин эрги начальниги, генерал-майор Ч.А. Удумбара Тыва Республиканың Дээди Хуралындан РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң сенатору турду.

— Виктор Анатольевич, хүндүлүг дыштанылгаларда чүңү кылып тур силер?

Үелерниң болгаш салгалдарының харылзаазы

болгаш оперативтиг составтын кичээнгейин болгаш сагыш чо-ваашкынын эскерип эгелзэн мен. Меңээ бүзүрөткен девискээрже оперативтиг ажылды организастаарыңа бүгү талалыг практиктиг дузаны мээң кураторларым — улуг опертөлээлекчилер И.Ф.Берзин, М.Э.Тукар болгаш С.С. Монгуш көргүзүп турган. Мээң килдизимниң начальниги, полковник А.В.Ляпин — даштыкыга ажылдап каапкан дуржулгалыг контрразведчик биле начальниктиң оралакчызы подполковник Ю.М.Балуев меңээ шыңгыы негелдени тургузуп турбуже, боттарынын сүмелери-биле деткивишаан база чорудуп турган чекист ажылдарга хууда үлегерлерин көргүзүп тургаш, меңээ сагыш-сеткил чаңчыгышыкынын дүргөн эртип алырыңа, контрразведканың офицери апаарыңа дузалаан.

— Силерниң албан-хүлээлгелер 1960 чылдарда, Күрүнениң айыыл чок чорук комитеди турар үеде эгелзэн-дир. Амгы Федералдыг айыыл чок чорук албаны КАК-тан чүзү-биле ылгалып турар-дыр?

— Мурнунда ышкаш, айыыл чок чоруктуң амгы органның күрүнениң чугула институттарының бирээзи болуп артылашкан. Ындыг турбуже, ФАА-ның КАК-тан ылгалып турар каш чугула чүүлдери бар. Бирээде, ФАА политикадан дашкаар тургузуп болуп турар болгаш, чаңгыс-даа политиктиг партияның эрге-ажыктарын камгалабайн, хандырбайн турар. Ийиде, КАК-тын ажыл-чорудулганын КАК дугайында кончуг чажыт дүрүм-биле, кижилерниң хей кезинге четтимес инструкциялар болгаш хоойлулар адаанда актылар-биле чурумчудуп турган. Амгы үеде ооң ажыл-чорудулганының үндезини «Россия Федерациязының Федералдыг айыыл чок чорук албанының органның дугайында» Хоойлуда, хамааты бүрүзү таныжып болур күрүне эрге-чагырганының

хүлээлгелериниң чүгле чамдызын салгал алган. Ынчалза-даа ол күрүнениң кол тускай албаны болуп артылашкан.

— Силер ышкаш кижини бодунуң соонга төлөптиг өөреникчилер арттырбас, чаа салгалдыг чекистерин белеткес деп чүве турбас ужуруңар. Силерниң ажыл-чорудулгаларыңар бо талазыңа бичии доктаап көрүңерем.

— 1974 чылдан 1982 чылга чедир Тыва АССР-ниң КАК-тын Даргазының дузалакчызы албан-дужаалга ажылдап тургаш, кадрлар ажылының айтырыгы-биле база ажылдаар ужуруга таваржып турдум. Ол чылдарың дургузунда өске кезектериниң удуртукчулары-биле 60 ажыг кижини тып, өөрөдип болгаш бистиң албанче офицерлер кылдыр кири санадывыс, органның 8 район кезектерин тургузуп, четчеледивис. Сөөлүндө ол офицерлер езулуг профессионалдар, дуржулгалыг контрразведчиктер апарганнар. Полковниктер Э.Д.Куулар, А.С.Паву, А.А.Шаалы, Т.К.Күжүгет, А.С.Привалихин дээш, өскелер-даа оперативтиг кезектерниң удуртукчулары апаргылааннар. Ооң кадында, полковниктер В.А.Сидоров, В.И.Чернышев, В.М.Хайнацкий, Г.Д.Куулар аңгы-аңгы чылдарда Россияның ФАА-ның Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң начальнигиниң оралакчыларына ажылдаан, а генералдар Ч.А.Удумбара биле Е.Л.Воронцов тустунда Тыва Республика биле Ростов облазының талазы-биле эргелелдерниң начальнигеринге томуйладып чордулар.

Мен бо эштерниң салым-чолдарыңа киржилгелиг, оларның профессионал мергежилиниң өзүлдезин хайгаараар аргалыг болганыма өөрүп чоруу мен.

— Албандан халашканыңар соонда, Силерниң амыдыралыңар болгаш күш-ажылчы ажыл-чорудулгалар кандыг болган ирги? Айыыл чок чорук орган-

күрүнениң камгалалының талазы-биле айтырылганын шийттирлээшкенинден колдуу ыравайн, Россияның ФАА-ның Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртулганы-биле демниг хөдөлип ажылдап турдум. Албан ажылым аайы-биле Президентиниң Аппаратына республикага политиктиг байдалды, нациялар аразының болгаш шажын-чүдүлгелер харылзааларының быжыгып турмуңурунун, кызыгаар чурумунуң быжыглаашкынының болгаш Тываның Моол-биле кызыгаарланып турар районнарына мал оорлаар чорук-биле үре-түннелдиг демиселди бедидериниң, амыдырал хандырылганы объективтериниң үзүктел чок ажылынга контролду организастаарының айтырылганын харылап турдум.

Бодунуң хире-шаам-биле ФАА-ның республикада эргелелиниң удуртулганына шилчилгелиг үениң бергелерин ажып эртеринге, чекист мергежилди непертеринге, терроризм, политиктиг экстремизм, организастыг кем-херек үлгедиишкени, контрабанда ажыл-чорудулганы-биле дээш, өске-даа чүүлдер-биле демиселди чорударыңа айыыл чок чорук органның ролунуң болгаш туружунуң дугайында мээзи калбак хей-ниитиге чедиринге дуза көргүзүрүн кызыдып турдум.

— Чекист коллективке таныжып алган өңүктериңер болгаш оларның пенсияже үнген соонда салым-чолунуң дугайында кысказы-биле чугаалап көрүңерем?

— Силерниң айтырыңарга мынчаар харылап болур мен. Айыыл чок чорук албанының ажылдакчылары дээрже кончуг сагылга-чурумнуң, күрүнези дээш сагыш човап чоруур кижилер-дир — олар Төрзэн чуртунуң езулуг патриоттары-дыр. Ооң кадында, айыыл чок чорук албанының ажылдакчылары профессионалдар-дыр, ол чорук чекистер курлавырже үнзе-даа, демей-ле хей чылдар иштинде ниитилелге херек кижилер болуп артарыңа идиг болуп турар. Мээң чекист өңүк-

Пенсияда-даа болзумза, чалгаараар чай чок мен. Шаам-биле ФААЭ-ниң Хоочуннар чөвүлелиниң ажылыңа киржиң, күрүнениң айыыл чок чорук чериниң хоочуннарының социал деткимчезин организастаарының айтырылганын шийттирлежиң, масса-лыг информация чепсектеринге чекист кижиниң мергежилдин непертеринге, эргелелдин Дайынчы алдар музейиниң материалдарын чаартырыңа болгаш калбартырыңа киржиң тур мен. Ооң кадында, органның удуртулганына албан-херекке кандидаттар шилип алырының айтырылганына, аныяк ажылдакчыларның мергежилдинге белеткел талазы-биле кичээлдер эрттиреринге дуза чедирип чоруур мен.

— Бодуңарның өг-бүлөңер, уругдарыңар болгаш уйнуктарыңар дугайында чугаалап көрүңерем? Уругларыңардан Силерни салгаан кижини бар бе?

— Өг-бүлелиг, ийи оолдуг болгаш дөрт уйнуктуг мен. Улуг огулум Анатолий инженер-радиоэлектронщик мергежилдиг, Новосибирск хоорайда ажылдап-амыдырап чоруур. Бичини огулум Александр мени салгаан. Улуг уйнуум Павел — Күрүне албанының Сибирь академиязының юридиктиг факультетиниң студентизи, Россияның ФАА органның албан-хаал ажылдаарын күзеп чоруур.

— Чажыт эвес болза, со-нуургалыңар чүл?

— Элээди чылдарымдан-на спортка хандыкшылдыг мен. Студент чылдарымда Кызылда күрүнениң педагогика институтунун чыынды командазының составына ойнап тургаш чик атлетикага, баскетболга, бут болгаш хол бөмбүктеринге хоорай болгаш республика маргылдааларының чемпиону чордум. Бо назынымга чедир спортка ынаам кончуг. Ол ышкаш хостуг үемде балыктаарыңа болгаш аңнаарыңа ынак мен.

— Интервью бергениңер дээш улуу-биле четтирдим. Силерге аас-кежики, кадыкшылды болгаш узун назынны күзедивис, Виктор Анатольевич!

Мергежилниң тергиини

НЕГЕЛДЕЛИГ БАШКЫ болгаш УДУРТУКЧУ

Шырак мага-боттук, шырайлыг, ырлаар, шүлүктээр, хөгжүм айы-биле борбанадыр самнап-танцылаар кайгамчык солун кижы кым деп? Республиканың Культура болгаш сүлдесүзүк сайзыралының яамызының бир дугаар эрттирген «Толстуска-2006» мөөрейиниң Гран-при шаңналынга төлөпиг болган – Чайзумаа Шалык-тыр. «Шоколадный заяц» деп ырыны Пьер Нарцисстен дудак чок ырлааш, танцылааш, көрүкчүлери ол кайгаткан.

Чайзумаа Байыр-ооловна Шалык Пар чылында төрүттүнген. Ынчангаш кадыгланганда берге, коргар, сестир чүве билбес, шыдамык. Овен — кошкар сылдыстыг, ынчангаш кээргээчел, дузааргак, бүзүрээчел. Ынак чеми — ыштаан дагаа эди, чаглыг ээт. Чалгаа, шүшпөң кижилерге хөңнү чок. Мергежили — башкы. Үш оолдуг, ийи уйнукутук, өөнүң иштиниң идегелдиг эжи. Ол өөрзек, төрөлзирек чаңныг. Үш дунмаларынга авазын солаан авыралдыг угбазы.

Чайзумаа Байыр-ооловна Шалык — Кызыл кожууннун өөредилге эргелелиниң чанында тургустунган «Эврика» немелде өөредилге төвүнүн директору. Мен ооң-биле ажылдай бергеш, ажыл-амыдыралы дээнде деңзизи чеже-даа аар бол, чиик адак маңангырын, ажык сеткилдиг болгаш чугаакыр аажы-чаңын эскердим. Коллектив кижигүннериниң хөй кезиниң аажызы база ындыг. Ынчангаш ажылымче өөрүшкү-биле кээр мен. «Эврикада» колдуунда аныяктар ажылдап турар. Оларның кылбас-тутпасы чок: даараныр, аргытынар, бызаңнаар, даш чонар, чинчилер-биле каасталгалар кылыр, бойдушту камгалап кадагалаар, танцы-сам, ыры-хөгжүм, журулга, спорт талазы-биле ажылдарже элээдилерни хаара тудар педагогтар ол. Бо башкыларның кол сорулгазы школачылар хостуг үезин чөп ажылгап, яныз-бүрү чүүлге сонургалының айы-биле шиңгээдип алырын чедип алыр сорулгалыг төп-түр. Мында бөгүн барык 200 хире оолдар, кыстар кичээлдеп турар. Неделя санында тематиктиг мөөрейлер, уран-шеверлерниң конкурстары доктаамал эртип турар. Башкылар боттары база кожуун, республика чергелиг мөөрейлерге идепкейлиг киржип турар. Ооң бир бадыткалы — «Толстуска-2006» мөөрейге Чайзумаа Шалыктың тиелелге. А Кара Ондар мырыңай чаа болган мөөрейге «Мисс топ-модель» болду.

Бо найыралдыг коллективиниң даалгазы-биле Чайзумаа Байыр-ооловна Шалыктың юбилейин таварыштыр солунче чүүл бижири даалга алдым. Кандыг кижил ол дээрзин үстүнде каксы таныштырдым. Ам каш айтырыгларга харыылап бээрин оон дилээин:

Ч.Б.Шалыктың мөөрейде киржип турары.

— Чайзумаа Байыр-ооловна, ада-ызыгууруңар, черчуртуңар-биле таныштырып көрүңерем.

— Ада-өгбем чуртту Тес-Хем кожууннун Ү-Шынаа сумузу. Ием төрөлдериниң чуртту Сүт-Хөлдүн Бора-Тайга.

Авам-ачамны Байыр-оол Адьяевич, Елизавета Чылбаковна Чоодулар дээр. Ачамның улус-чон аразында адын Узун-Байыр дээр, бригадирлеп, зоотехниктеп, салбыр эргелекчилеп, Самагалдайга склад эргелекчилеп ажылдап чораан. Ачам хөй халышкыларның аразындан онзагай кижиге, эртембили-даа бедик, угаан-сарыылдыг, номчутунар, кеттинери онзагай кижиге. Волейболдаар, хаактаар, аныяк үезинде Бора-Тайга сумузунун мөгези чораан. Каттааттары, кат-иелери ачамга дыка ынак. Мени көрүп каанда, дораанна ачамны сактып кээрлер.

Авамның бичизинде шола адын Хербе-Карак дээр. Караа дыка улуг куула ышкаш чараш кижиге. Хөй ажы-төлдүг өг-бүлениң уруу, ус-шевер, томаанныг, чыпкан хөй тургуслас кижиге. Ү-Шынаа чонунун ынак чеңгези. Садыг ажылындан аңгыда, санитаркалап ажылдап чораан. Кылбас-тутпас

чүвези чок, ол чер улузунун чаладыр «эмчизи» чораан. Ачамның чуртунга келин болуп келгеш, 30 чыл ажыр чурттааш, «кызыл-дустаан».

Авам ийи оол, ийи кызын эртем-билигилге, эрес-кежээ кылдыр өөредип-кижизиткен. Ачам аарааш, эрте-ле, чаала 48 харлыг тургаш элекке «адының бажы хоя» бергенинге дыка хомудаар-дыр мен. Авам чааскаан арткаш, быжыг туруштуг болуп, бисти эртем-билигге чедиргени ол-дур.

— Чайзумаа Байыр-ооловна, бичи болгаш школачы үенери сактып көрүңерем.

— 4 класс тургаш, ачамның адынга уш-кажыптар мен, арыгдан ыяштап чоруптар бис. Токпак кагар үеде үе-чегем оолдар, оон улуг оолдардан дудак чок турдум. Сарыг-Талга инек фермазынга бустаан, идээргезен бугажыктарны шал-балапкаш, сөөртүм-зүмзе-даа, доктаадыптар чордум. Бидон-

ген мен. Ада-иём чайлаа Кара-Хөлге чайын өшкү-хой кадарып чайлааш, ырлапкаш, доктаай бээримге, чайлагларда алгы-кеш, ааржы-саржаг ажылы кылганнар «Чүге соксай бердиң, ам-даа ырла, Чайзумаа» дей бээр. Чажымданна артист болурун күзеп чордум. Бажыңга көрүнчүк баарыңга туруп алгаш ырлап турумда, ачам кирип келгеш: «Бо клуб эвес-тир, ажыл ырады, уруум» дээр кижиге. Ырлавышаан, дунмаларым эдертип алгаш, ажылывыс уламчылаар бис.

Ынчан Ү-Шынаа сес чыл школазы турган. 9 классты Самагалдайга өөредим. Оон авам мени бодунун дунмаларының бажыңыңга Чадаанага Сарыглар Мама сугга аппарып каан. Оларым ам-даа бар, 80 хар ажып турар. 1979 чылда Чадаананың бир дугаар ортумак школазын дооскаш, артист болуп күзелимни чедип алыры-биле Кызылдың уран чүүл училищезинче өөренип кирдим. Аңаа Алена Иомужап, Надежда Идам-Сүрүн (Наксыл) дээр ышкаш аажок талантылыг уруглар-биле бичи када кады өөредим. Бир катап сургуулдар столоваязынга ченинип чеде бээримге, Улуг-Хем чурттуг волейболдаар оол адырылбастааш туруп бээрге, корткаш, Ү-Шынааже чана берген мен. Ачам мени: «Артист чедип келген

башкылап чоруп турдум. Оон депшээш, улуг вожатыйлай бердим. Оон директорлар солушкан. Чаа директор Динзеңмаа Маадыровна Чагар-оол эртем чок кижилер херекчок дээн, одакчылап, сиген хап, чунар-бажың изидип чоруп турумда, күзүн өөредилге эгелээрге, өөредилге эргелекчизи Саармак Оюновна Тамбар шыдаар кижиге бо дээш мени катап чалаан. Башкы мергежилди чедип алырыңга бо башкы меңээ улуг салдарлыг болган.

— Студент чылдары кижиге эң-не уттундурбас болуп артар болгай...

— Ийе, пединститутка эге класс башкылаар мергежил чедип алдым. Студентилеп турумда, ачам чок апарган, ынчангаш акша-көлөк бергедээ. Юрий Көк-оолович Дарбааның сүмези-биле туалет аштап, амыдырап турдум. Эки ажылым дээш Москва баар путевка-биле шаңнадып, Ленинни-даа көрдүм. Институт соонда Ү-Шынаа школазынга өөредилге эргелекчилеп, директорлап, Улуг Хуралдың депутаты-даа турдум.

Амыдырал хүн бүрүде кижиден чаа чүүлдерни негеп турар. 1997 чылда Кызылга келгеш, 9 дугаар школа-гимназияга класстан дашкаар өөредилге эргелекчизинге В.О.Төмүр-оол хүлээп алган. Ажылче дораан шымны берген мен. Бирги категорияның башкызы-даа болдум. Олут орбас, оптимист сеткилим-биле Бии-Хемниң Хүтче школа директорлаар кылдыр чалаарга, бодал-даа чок чорупкан мен. Даг ажарга-ла ол-ла ынаан деп бодааным кайда боор. Тываның эң ырак, кадыр-берге оруктук чери болду. Авырал арттын авыралын ал, ол черге база эки ажылдап, чогаадыкчы отту кыпсып, ооң чалбыраажын артырып каан мен деп бодал чор мен. Чоруй баарымга хараадап турарлар хөй болганынга өөрүп чор мен. Ол чон дыка хүндүлээчел улус — деп, башкы чоргаарал-биле чугаалады.

Шынап-ла, мындыг эрес, быжыг тура-соруктуг кижиге удуртукчу болбайн канчаар. Ооң-биле кады ажылдаары берге-даа, белен-даа. Негелде шырак, аргадуржулга четчир башкы-дыр.

Юбилейнер уткуштур коллективте ажылдакчыларыңар болгаш башкыларның өмүңээзинден изиг байыр чедирип, аас-кежикти, чедишикиннерни, быжыг кадык-шылды күзеп каарын чөпшээрер, башкы.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ.

Кызыл хоорай.

«Эвриканың» башкылары.

да сугну эктим кырынга салгаш чоруптар мен. Чок апарган честем Хуурай-оол мени көргөш, чанынга турган оолдарны аажок кочулаар чүве ийин.

Кижиниң бир дугаар башкызы кандыг болдур, кижиге ындыг болур деп бодаар мен. Мээң башкым Лидия Чоодуевна Мажак ол. Мен беш харлыымда-ла номчуй бер-

ышкажыл, азыранды хаван азы-равас мен» дээн-дир ийин.

— Күш-ажылчы намдарыңар кайыын эгелээнил, Чайзумаа Байыр-ооловна?

— Конторага одакчылап, аштакчылап эгелээң мен. Ынчан школа директору Михаил Николаевич Мөңгө ыры башкызы херек дээрге, одакчылавышаан, ыры

АМЫДЫРАЛЫН САЛБААМ

Александр Маңзаевич Монгуш (Секпер) Өвүр кожууннун Солчур суурга төрүттүнген. Ол ортумак школаны дооскаш, Кызылга чолаачылар курузун доозуп алгаш, Чөөн чүккө кызыгаар шеринге албан-хүлээлгезин эрттирген.

Шеригден өскөн-төрзөн Өвүрүңге чанып келгеш, кожууннун КМК-ның тудуг организациязынга чолаачылап ажылдай берген. Каш чыл ажылдап чорда, кожууннун автотранспорт бүдүрүлгө чери ажыттынып турар боорга, черле техникага сонургалдыг болгаш орта чолаачылап ажылдай берген. Ол ажылдап

чораан черлеринге машина-техниказынга хумагалыг, ажылынга бердинген, кызымак тура-соруктуг ажылдап чораан. Дыңнангыр, хүндүлээчел, биче сеткилдиг боорга, коллективи ону хүндүлээр, хөй катап шаңнадып-мактадып чораан.

Мунган машиназының эдилели эки, кывар-чаар материалдарга камналгалыг боорга, коллективи аңаа бүзүрөп, аңгы-аңгы марканың машиналарын башкарынга бүзүрелди көргүзүп, бөдүүн ГАЗ-53-тен эгелээш, күчүлүг КамАЗ-ка

чедир башкарып келген. Чүк сөөртүп, Сибирьни бир кылдыр кезип, Тываның машина чедер черлеринге шуптузунга четкен дизе, хөөредиг болбас.

Чурттуң экономикактиг хөгжүлдези будалып, бүдүрүлгө албан черлери буурап, дүжүп эгелээң. Ол будалчак сандараашкын Александр Маңзаевичиниң коллективин база оюп эртпээң. Алыс черле хандыр бодаар, ажылгыр кежээ болгаш хуу сайгарылгаже шилчип, амыдыралын салбаан. Хуузуңда автобузу-биле чоннун аргыжыл-

газын боттандырып эгелээң. Ол үеде чоннун акша-шалыңы үезинде үнмес турган. Ам канчаар, черниң черинге чаңгыс чер-чурттугларын кааптар эвес, халас-даа олуртуп алгаш чоруп турган мен дээр кижиге.

Александр Маңзаевич аныяк чылдарында спортка кончуг хандыкшылдыг чораан. Черниң узунун, бедин халыырынга тергидеп турган. Аныяктар аразыңга болгулаан хүрештерге шүглүп, үжүүрлежип-даа турган. Концерт, фестивальдарга кириш-

пес, ол хирезинде чараш, тааланчыг ырлаар улустар чоруур. Ол ындыгларның бирээзи, куда, эш-өөрүнүн байырлалдарында чараш үнү-биле ырлап, чонну кайгады бээр кижиге.

Ол эш-өөрзүрөк, хүндүлээчел, биче сеткилдиг, дузааргак, чонунга хүндүткелдиг кижиге. Ам ооң кады багысыраан, пенсиялыг, бажыңында уругларының чанында олурар. Хоочун чолаачы эжимге амыдырал-чуртталгазыңга, бүгү-ле чүүлдерге экини күзеп артым.

Василий МОНГУШ.

Солчур суур.

ШҮЛҮКЧҮЛЕРНИҢ ЭЭЛЧЭЭ КЕЛГЕН-НЕ БООР

Арысканга шүлүкчүлөр мөөрейин бир-ле дугаарында калган чогаалчывыс Кара-оол Натпий-оол эгелеп каан. Бо чылын ук мөөрей беш дугаар чыл эрткени бо. Баштайгы чылын дээди шаңналды Тываның күрүне университетинге Сайлыкмаа Комбунун удуртуп турганы «Алантос» чечен чогаал каттыжышкыны, дараазында чылын Шагаан-Арыгдан Олег Мижит-оол чаалап алган. Оң соонда Улуг-Хемден иштики херектер шугумунда ажылдап чоруур аныяк шүлүкчү Юрий Даваа дээди шаңналды үш чыл улаштыр чаалап алгаш, Арысканга шүлүк мөөрейиниң, хүрешке болза, Аяс Монгуш ышкаш «чааны» апар чыгыы чара чүткүп чоруп орат. Мөөрейиниң түңнелин үндүрүп турда: «Юрий Даваа дээди шаңналды ийи чыл улаштыр чаалап алган кижидир, ам үш дугаар чыл улаштыр тиелер кээрге, эпчок болбас ирги бе?..» дээн чижектиг чамдык жюри кижигүннериниң чигзинишкенин безин турган. Ынчалза-даа жюрииниң даргазы, дыл эртемнериниң кандидады, Культура болгаш сүлдө-сүзүк сайзыралының яамызының оралакчы сайыды Зоя Самданниң: «Мөөрейиниң негелдезинде, кымның каш катап тиелерин кызыгаарлап турар чүүл чок ышкыжыл. Кол-ла негелдези — шүлүкчү кандыг теманы шилип алганыл, ону долузу-биле ажыдып шыдаан бе, өске-

лерге дөмейлешпес чаа аян-хөөн бар бе, мен бодаарымга, өөренип көөр ужурлук кол чүүлүвүс ол-ла болур-дур» — дээн бадыткалы деңзигүрлүк болган. Юрий Даваа Арысканга шүлүк мөөрейиниң дээди шаңналын (1500 руб, Арыг-Узунун ажилчын кооперациязы) үш чыл улаштыр чаалап алган. Эрткен чылын Кызылга «Улуг-

барган башкының катап көстүп келгени кончуг байырланчыг-дыр. Бо мөөрейден черле чыда калбас, эң-не улуг назылыг, Арыг-Узунун 79 харлыг тоолчузу Шойдак-оол Хапылакович Ховалыг, мөөрейиниң беш минута дургунда, чүгле бодунун шүлүүн кандыг-даа саазын чокка чугаалаар негелдезин хажык чок күүсеткен.

Мөөрей, мөөрей...

Хем» сеткүүлүнүн юбилейинде чарлаан шүлүкчүлөр мөөрейинде Айланмаа Хертектин, Салим Монгуштун соонда Юрий Даваа үшкү черни ээлээн. Бо үш авторнун шүлүктөрүнүн чыындызы ам аңгы ном кылдыр үнүп чыдар, оозун бодаарга, Юрий Даваа бодунун шүлүк бижири тускай аян-хөөнүн тып, алдырбазында-туттурбазында кирип барган аныяк шүлүкчүлөрнүн бирээзи болгу дег...

Бир кезек када Кызылдан эгелээш («Дамырак», «Алантос», «Чалгыг»), барык-ла кожуун бүрүзүнге тургустунгаш, оон шимээн барган литературлук каттыжышкындардан дың кара чааскаан өлбейн-читпейн демисежип келген «Мажалыктан» Ак-Довуракта дыл башкызы Сайлык Монгуш бири чергениң дипломантызы (1000 рубль — кожуун чагыргазы) болган. Кезек када ховар чараш шүлүктөрнү бижири чорааш шимээн

Та, канчап доктаадып алыр чүве ийик, үш узун шүлүүн тоол аялгазы-биле чаңгыс-даа тура дүшпейн, илдик чокка бадыргаш, кожуун Хуралының шаңналды 800 рубльди оон даргазы Владимир Дамдынның холундан ап, четтирген. Эң-не чаптанчыг киржикчи, Арыскандан дөрткү классчы Бады-Маадыр Калдар-оол болган. Оон «Анайларым», «Чаңгыс холдуг дээрбечи» дижиривис үптөкчиге мурнун былаажып, «ам мен» дижип, акшазын ойнап турар адае дугайында шүлүктөрнүн дыңнакчылар-даа, жюри кижигүннери-даа шаанга кири чаптааннар. «Езулуг-ла чаш кижиниң, чаш угаан-биле бижээн шүлүктөрдир» деп, жюри кижигүннери түңнелди үндүрген. Үшкү чергениң лауреады болган Бады-Маадырны Арыскан суму чагыргазының даргазы Радик Дөтпе 700 рубль-биле шаңнаан.

Чааты суму чагыргазының оралакчы даргазы Эмилия Максир чүгле даргалаарындан аңгыда, шүлүк база чогаадыр, ону чугаалаары база кончуг аяныг кижиги бооп-тур. Ол калган даайы Кара-оол Натпий-оолга тураскааткан шүлүүн номчааш, бири чергениң дипломантызы болган. «Улуг-Хем» солуну Эмилияны 700 рубль-биле шаңнаан. Чаа-Хөлдүн Кызыл-Даг школазында өөреникчилер аразында шүлүк бөлгүмүн 10 чыл ажыг удуртуп турар башкы Нина Эртине ийиги, Ак-Довуракта библиотекарь, «мажалыкчы» Эльза Ооржак үшкү чергениң дипломантылары болгаш шаңнаткан. Оон аңгыда деткимче шаңналдар, ол-бо хууда кижилерниң тывыскан белектери эмге-хаяажок болган.

Кандыг-чүү-даа болза, шүлүкчүлөр ортузунда республикада доктаамал эртип турар кара чаңгыс мөөрейден кандыг түңнел үндүрүп болурул? Бирээде, бо мөөрейиниң эрге-байдалын (статузун) көдүрөр болза эки. Ийи чадалыг кылдыр эрттирер үези черле келген. Эге кадазында кожууннар эрттиргеш, шилиттингеннерин түңнел кезээнге кириштирер. Шүлүккө ынак кижилерниң бот-идекейи-биле чыл чылы-биле эрттирер келген мөөрейиниң ат-алдарын бедидер дизе, хөйге, чонга билдингир алдарлыг шүлүкчүлөрнү кириштирер херек. Шагда-ла номчукчуларга бил-

дингир апарган, хөй-хөй номнарны үндүрүп каапкан шүлүкчүлөрнү шилиге кезээден хостап каапкаш, түңнел кезээне дөрт кирипсе-даа кандыг боор. Чижээ, Александр Даржай, Эдуард Мижит, Черлиг-оол, Николай Кууларлар дээн ышкаш кончуг эрлер, Екатерина Танова, Зоя Намзырай, Мария Күжүгет дээн ышкаш кончуг агайлар түңнел кезээнде «онагларын» манап, быктын даянып алгаш олургайлар-ла. Бо кире деңнелге көдүрер дизе, шаңналының эң дээдизин оода-ла 20000 (чээрби) муң рубль чедирер херек. Хүрештин каш хевиринге, кара шошка чоок «кик-шошка», ыры, хөмөй-сыгытка, танцы-самга Россияга безин сыңмайн, делегейге деле теп үне берген бис, а шүлүкчүлөр боттарының уунда-ла борастанып чоруур. Чылдың эки, чылыг үезин шилип алгаш «Шүлүк байырлалы» кылдыр ужур-утказын делгемчидип, хонар-дүжер майгынарнын сөөртүп, аралаштыр хырнын хоглаптар ажин-чемин курлавырлап алгаш, чүгле шүлүктөр номчууру-биле кызыгаарланмайн, эгелеп чоруур солун авторларның шүлүктөрнүн сайгарып, өөредилгени чүге эрттирер болбас деп. Мөгелерни чылдың-на машина-биле шаңнап тургаш, шаанда мыа кожа аймактарывыстан дөрт моол меге келген болза, дөртөлээ шүлүкчүлөр артып каар турган хүреживисти ам кожа калгаларывыстан тыва мөгелерниң экинге даяныр эрлер чок кылдыр сайзырадып алдывыс ышкажыл. Ам шүлүкчүлөрнүн ээлчээ база келген-не боор деп «айыылзынып» манап орат, мындыг-ла-дыр. **Алексей БЕГЗИН-ООЛ.**

«Уру» аржаанынга хамаарыштыр

Аржаан «Уру» «Саян-Шушенск» биосферлиг заповедниктин девискээринге хамааржыр болгаш Улуг-Уру хеминиң бажында далай деңнелинден 1700-2000 метр бедикте турар. Бо девискээр Сибирь биле төп Азияның кызыгаарлашкак черинде, мурнуу Сибирьниң дагларында хөй эвес арткан, бойдустан чайгаар бүткен байлаа-биле камгалаттынган черлерниң бирээзи.

«Уру» аржааны пөштүг аргаларның кырында чыдар. Мында Арктиканың, Сибирьниң, Европаның, Моолдун, Тибеттин дириг амытаннарның төлээлери бар. Хөй янзы дириг амытаннарның болгаш үнүштерниң бар болганы-биле оларны камгалаар сорулга-биле бо девискээрни 1976 чылда тургустунган заповедниктин составынче кириген. Онза камгалалдыг чер боорга, аржаанга келирин хоруп каан турган. Күрүнениң хүлээп алган хемчеглериниң ачызында, аржаанның девискээри 16 чыл иштинде шыңгыы хайгааралга турган болгаш бээр улус кирибей турган.

«Саян-Шушенск» заповедниктинге биосферлиг эрге-байдал тывыскан соонда, тыва чонга аржааннап кээп болур дугайында айтырыгны шиитпирлеп болур арга тургустунган. 1996 чылда Енисей заповедниктериниң регионалдыг Эртем чөвүлелиниң эгелекчи саналы-биле Красноярск крайның чагыргазының, Тыва Республиканың Чазааның болгаш «Саян-Шушенск» заповедниктин аразында дугуржулганы чарган. Ол дугуржулгада «Уру» аржаанынче кирип болурунун чуруму көрдүнген. Көрдүнген чурум езугаар чаңгыс сезонда аржаанче 120-ден хөй кижиги кирип болбас. Сөөлгү чылдарда аржаанче кирип турар кижилерниң саны көрдүнгенинден каш катап улгадып турар апарган: 1992 чылда — 116 кижиги, 1994 чылда — 272, 2005 чылда — 400 кижиги. Олар шупту — Тываның чурттакчылары. Аржаанчылар аъттыг чүбүгү-биле келир болгаш аъттары аржаанга оытпап турар. Хөрдүн болгаш оыт-сиген тапталып, аржаанның овор-хевири, шынары баксырап келген.

Аржаан чоогунга чурттап турган дириг амы-

таннар, куштар дезип, кижилерниң девискээрге хөй бок арттырып турары — дириг бойдука дөрт хоралыг болуп турар. Келген кижилерниң болгаш аъттарның чыылганы аржаанның кожа турар девискээрлериниң санитарлыг байдалын баксырадып турар. Бо черлерде бар үнүштерниң болгаш дириг амытаннарның ховар хевирлери шуут чидериниң кырында келген.

Бойдука хора чедирери белен. Арга-арыгның экологтуг системазының структурлук кезектерин катап тургузарынга элээн үр үе негеттинер деп эртемденер бадыткап турар: черни шыпкан үнүштерге 20-140 чыл негеттинер, экологтуг системалар бүдүнү-биле 240-350 чыл болгаш катап тургустунар.

Өзүп орат ажы-төлүвүске чүү артарыл? Бойдустан байлаан камгалап алыр аргалыг, бо хүнде чурттап турар бистерни келир салгалдар эки сөбиле сактыр бе? Аржаанче баар орунда болгаш аржаанның бодунун девискээринде бойдустан камгалаары-биле дүрген тускай хемчеглер албас болза, бойдустан ховар байлаа моон-даа соңгаар улам баксырап, катап эгиттинмес байдалче кирери чайлаш чок. Шак бо айтырыг дугайында 2007 чылдың март айда эртем-техниктиг чөвүлелге сайгарып чугаалашкан. «Уру» аржаанынче кирерин организастаарының талазы-биле заповедниктин Дүрүмүн езугаар далаштыг хемчеглерни алырын шиитпирлээн.

2007 чылдан эгелеп «Уру» аржаанынче кирери шыңгыы башкартынып эгелээрин «Саян-Шушенск» болгаш «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктерниң администрациялары дыңнадып тур. Дыштаныр улустун саны 10 хонукта 20 кижиге чедир кызыгаарлаттынар. Аржаанга эмненип дыштанырда, Ишкин суурнун чагыргазындан кижиги бүрүзү тускай эрттирилге ап алыр. Заповедниктин девискээринге турарда паспорт азы бодун бадыткап турар бир документи албан ап чоруур ужурлук. Аржаанче эртер орукту дугуржуп чугаалажып турар. Ол дугайында чонга массалыг информация чепсектерин таварыштыр чарлап, дыңнады бээр.

«Убса-Нур ыйгылаажы» бойдустан биосферлиг заповедниктин директору В.И.КАНЗАЙ.
«Саян-Шушенск» бойдустан биосферлиг заповедниктин директору А.Г.РАССОЛОВ.

Читкенин барымдаалааш...

Оюмаа Алдын-ооловна МОНГУШКА Кызылдың № 5 школа-гимназиязының 2005 чылдың июнь 18-те тывысканы Б сериялыг №3800108 аттестаттын читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

ДУЖУП ТУРАРЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА ДЫҢНАДЫГ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ажыл-агый эргелели Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазының 2007 чылдың апрель 18-те № 11 айтышкынын езугаар дүжүп турар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының Аппарадының хүлээлгелиг бүгү-ле кредиторлары чарлап дыңнаткан хүнден эгелээш, ийи айның дургунда боттарының негелделерин дараазында адресче кирип болур: *Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажың дугаары 32.*

Түлүш Лопсановна БҮРҮМАА

2007 чылдың апрель 25-те 86 харлап чорааш күш-ажылдың Кызыл Тук ордениниң, Тыва АССР-ниң Президиумунун Хүндүлел бижиниң, Ленинниң 100 чыл болганынга тураскааткан юбилейлиг медальдың эдилекчизи, Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны, көдээ ажыл-агыйның хоочуну, хөй санныг уругларның хүндүлүг авазы, кырган-авазы Бүрүмаа Түлүш Лопсан уруу чырык черден чарлып чоруткан.

Ол 1922 чылдың март 8-те Улуг-Хем кожуунун Эжжим суурунга төрүттүнген. Чонунга хүндүткелдиг, кезээде омак-сергек, хөй ажы-төлдү эртем-билиге чедирген үлегерлиг ава, кырган-аваның чырыктылыг овор-хевири ажы-төлүнүн, хөй санныг дөргүл-төрелдериниң сагыш-сеткилинге ол-ла хевээр буяныг болуп артар.

Сөөлгү орукче 2007 чылдың апрель 27-де Улуг-Хем кожуунун Хайыракан суурдан үндүрер.

Хөй санныг төрелдеринден.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистиң ынак күдээвис, ачавыс, өг-бүлениң ээзи Ком-Маадыр Комбуевич МОНГУШТУ сөөлгү орукче үдээринге моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскен, биске таварышкан аар ажыг-шүжүгү кады улешкен Чеди-Хөл кожуунун чагыргазының, Хову-Аксы суурнун бүгү школалар, уруглар хоргалдының, хоочуннар бажынының коллективтеринге, ырак-чоок кожуундардан келген төрелдеривиске, чоок кижилеривиске база бүгү эш-өөрүвүске, таныштарывиска четтиргенивисти илередип тур бис.

Өг-бүлөзи.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.О. КУУЛАР.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдиз — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9126. Чагыг 51.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүктээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күрүнениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинжин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыгтынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харьылаар.

ШЫН

e-mail:shyn@tuvva.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.